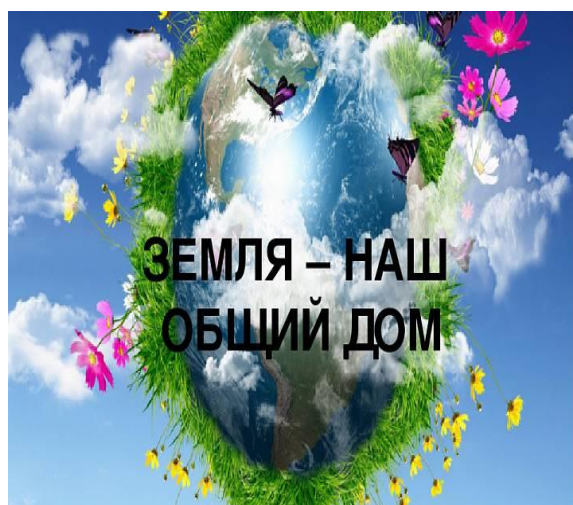

Министерство образования Республики Беларусь
Учреждение образования
«Республиканский институт профессионального образования»
Филиал «Молодечненский государственный политехнический колледж»

Материалы

научно-практической конференции

СЕКЦИЯ
“ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ
НАПРАВЛЕНИЕ”

Содержание

Введение	3
1. «Добры дзень шанюўныя поночкі».....	4
2. «Марфалагчныя асаблівасці фразеалагізмаў кампанентам “ язык”»..	21
3. « Змяненне слоўнікавага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы: на матэрыяле супастаўлення тлумачальнага слоўніка М.Р. судніка і Ш.Л. Капылова»	34
Приложения	52

A decorative border consisting of a grid of small globe icons, each showing a different view of the Earth, surrounding the text.

Введение

Язык – своеобразный феномен культуры человеческого общества. Современная наука считает язык явлением социальной, а не биологической, потому что язык не передается по наследству. Ребенок овладевает языком того коллектива, в котором растет и воспитывается. Язык отдельного человека возникает и развивается только в обществе и под воздействием коллектива. Значит, язык не нейчы дар и не изобретение одного лица. Это социальная (общественная) явление, а не чисто индивидуальная, ведь без общества язык невозможна. Как и наоборот: без языка не существует общества, ведь люди не смогли бы договориться друг с другом, наладить производство, свой быт.

Все большие и малые особенности жизни нашего народа (природные условия и география страны, уровень народного хозяйства, контакты с другими народами, характер общественного мнения, особенности мышления и психики людей, морально-этические и эстетические нормы поведения, развитие культуры и искусство, духовная жизнь) отражались в языке. Язык – это не только средство общения и связей, но и зеркало жизни вообще.

Сегодня белорусский язык – высокоразвитая язык с богатым словарным запасом, который постоянно пополняется. И. А. Бодуэн де Куртенэ писал: “Нет неподвижности в языке. В языке, как и в природе, все живет, все движется, все изменяется”.

Даследчая работа

“ДОБРЫ ДЗЕНЬ, ШАНОЎНЫЯ ПАНОЧКІ” (супрацоўніцтва карэспандэнтаў з Вілейскага павета з газетай “Наша ніва” ў 1909 годзе)

Выканала Бурак Яўгенія,
ГУО Вилейская гимназия №
2, г.Вилейка

Кіраўнік Кажура В. В.

УВОДЗІНЫ

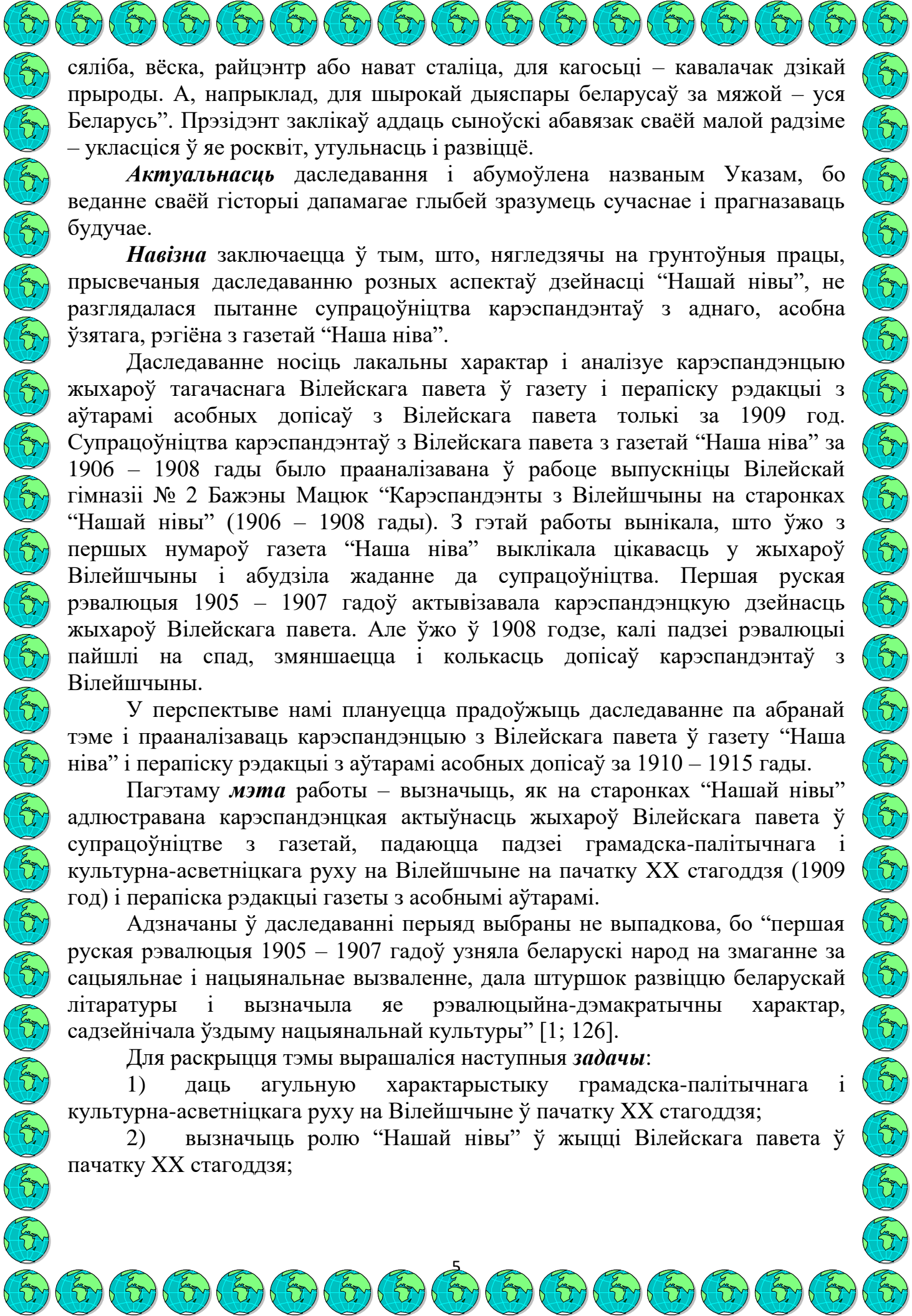
Мінула больш за стагоддзе з часу выхаду ў свет першага нумара газеты “Наша ніва”. Аднак і да сённяшняга дня гэта выданне прыцягвае ўвагу даследчыкаў, бо “Наша ніва” была адной з першых беларускіх газет, якая пачала выдавацца на пераломным этапе грамадска-палітычнага і культурна-асветніцкага руху тагачаснай Расіі і Беларусі – у прыватнасці. Гэтай тэме прысвечаны працы С. Александровіча “Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя”, Э. Дарашэвіча “Очерк истории эстетической мысли Белоруссии”, У. Конана “Развіццё эстэтычнай думкі на Беларусі”, Г. Кісялёва “Пуцявінамі Янкі Купалы: Дакументы і матэрыялы” [1].

У працах названых аўтараў даследуюцца грамадска-палітычны рух, праблемы і заканамернасці развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX ст., станаўленне норм беларускай літаратурнай мовы, а таксама роля і месца “Нашай нівы” ў гэтым працэсе.

Тэма дадзенай работы – “Добры дзень, шаноўныя паночки” (супрацоўніцтва карэспандэнтаў з Вілейскага павета з газетай “Наша ніва” ў 1909 годзе).

Тэма даследавання была прапанавана кіраўніцтвам Вілейскага краязнаўчага музея для паглыблення і пашырэння інфармацыі пра гісторыю Вілейшчыны.

Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь Аляксандра Рыгоравіча Лукашэнкі 2018 год аб’яўлены годам малой радзімы. Пры гэтым малая радзіма прымаецца ў самым шырокім сэнсе. “Для кагосьці гэта родныя

сяліба, вёска, райцэнтр або нават сталіца, для кагосьці – кавалачак дзікай прыроды. А, напрыклад, для шырокай дыяспары беларусаў за мяжой – уся Беларусь”. Прэзідэнт заклікаў аддаць сыноўскі абавязак сваёй малой радзіме – укласціся ў яе росквіт, утульнасць і развіццё.

Актуальнасць даследавання і абумоўлена названым Указам, бо веданне сваёй гісторыі дапамагае глыбей зразумець сучаснае і прагназаваць будучае.

Навізна заключаецца ў тым, што, нягледзячы на ​​грунтоўныя працы, прысвечаныя даследаванню розных аспектаў дзейнасці “Нашай нівы”, не разглядалася пытанне супрацоўніцтва карэспандэнтаў з аднаго, асобна ўзятага, рэгіёна з газетай “Наша ніва”.

Даследаванне носіць лакальны характар і аналізуе карэспандэнцыю жыхароў тагачаснага Вілейскага павета ў газету і перапіску рэдакцыі з аўтарамі асобных допісаў з Вілейскага павета толькі за 1909 год. Супрацоўніцтва карэспандэнтаў з Вілейскага павета з газетай “Наша ніва” за 1906 – 1908 гады было прааналізавана ў рабоце выпускніцы Вілейскай гімназіі № 2 Бажэны Мацюк “Карэспандэнты з Вілейшчыны на старонках “Нашай нівы” (1906 – 1908 гады). З гэтай работы вынікала, што ўжо з першых нумароў газета “Наша ніва” выклікала цікавасць у жыхароў Вілейшчыны і абудзіла жаданне да супрацоўніцтва. Першая руская рэвалюцыя 1905 – 1907 гадоў актывізавала карэспандэнцкую дзейнасць жыхароў Вілейскага павета. Але ўжо ў 1908 годзе, калі падзеі рэвалюцыі пайшлі на спад, змяншаецца і колькасць допісаў карэспандэнтаў з Вілейшчыны.

У перспектыве намі плануецца прадоўжыць даследаванне па абранай тэме і прааналізаваць карэспандэнцыю з Вілейскага павета ў газету “Наша ніва” і перапіску рэдакцыі з аўтарамі асобных допісаў за 1910 – 1915 гады.

Пагэтаму **мета** работы – вызначыць, як на старонках “Нашай нівы” адлюстравана карэспандэнцкая актыўнасць жыхароў Вілейскага павета ў супрацоўніцтве з газетай, падаюцца падзеі грамадска-палітычнага і культурна-асветніцкага руху на Вілейшчыне на пачатку ХХ стагоддзя (1909 год) і перапіска рэдакцыі газеты з асобнымі аўтарамі.

Адзначаны ў даследаванні перыяд выбраны не выпадкова, бо “першая руская рэвалюцыя 1905 – 1907 гадоў узняла беларускі народ на змаганне за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, дала штуршок развіццю беларускай літаратуры і вызначыла яе рэвалюцыйна-дэмакратычны характар, садзейнічала ўздыму нацыянальнай культуры” [1; 126].

Для раскрыцця тэмы вырашаліся наступныя **задачы**:

- 1) даць агульную характарыстыку грамадска-палітычнага і культурна-асветніцкага руху на Вілейшчыне ў пачатку ХХ стагоддзя;
- 2) вызначыць ролю “Нашай нівы” ў жыцці Вілейскага павета ў пачатку ХХ стагоддзя;

3) прааналізаваць тэматыку, аўтарства і актыўнасць карэспандэнтаў з Вілейскага павета ў супрацоўніцтве з “Нашай нівай”, перапіску рэдакцыі з аўтарамі асобных допісаў з Вілейскага павета за 1909 год.

Аб’ектам даследавання з’яўляецца газета “Наша ніва” за 1909 год, **прадметам** – допісы карэспандэнтаў з Вілейскага павета ў газету “Наша ніва” і перапіска рэдакцыі з аўтарамі асобных допісаў з Вілейскага павета за 1909 год.

Для вырашэння задач і дасягнення мэты работы выкарыстоўваліся як агульнанавуковыя (параўнанне, аналіз, сінтэз), так і спецыяльныя (біяграфічны, матэматычны) **метады даследавання**.

Разам з гэтым правяралася **гіпотэза**: калі “Наша ніва” – “газета не рэдакцыі, але ўсіх беларусаў і ўсіх тых, хто ім спагадае”, то на яе старонках павінна быць адлюстравана жыццё Вілейскага павета ў пачатку ХХ стагоддзя.

Такім чынам, матэрыялы газеты “Наша ніва” павінны стаць крыніцай для даследавання рэгіёнаў Беларусі, каб мець аб’ектыўную і дакладную карціну грамадска-палітычнага і культурна-асветніцкага жыцця адной, асобна ўзятай, мясцовасці нашага краю ў пачатку ХХ стагоддзя.

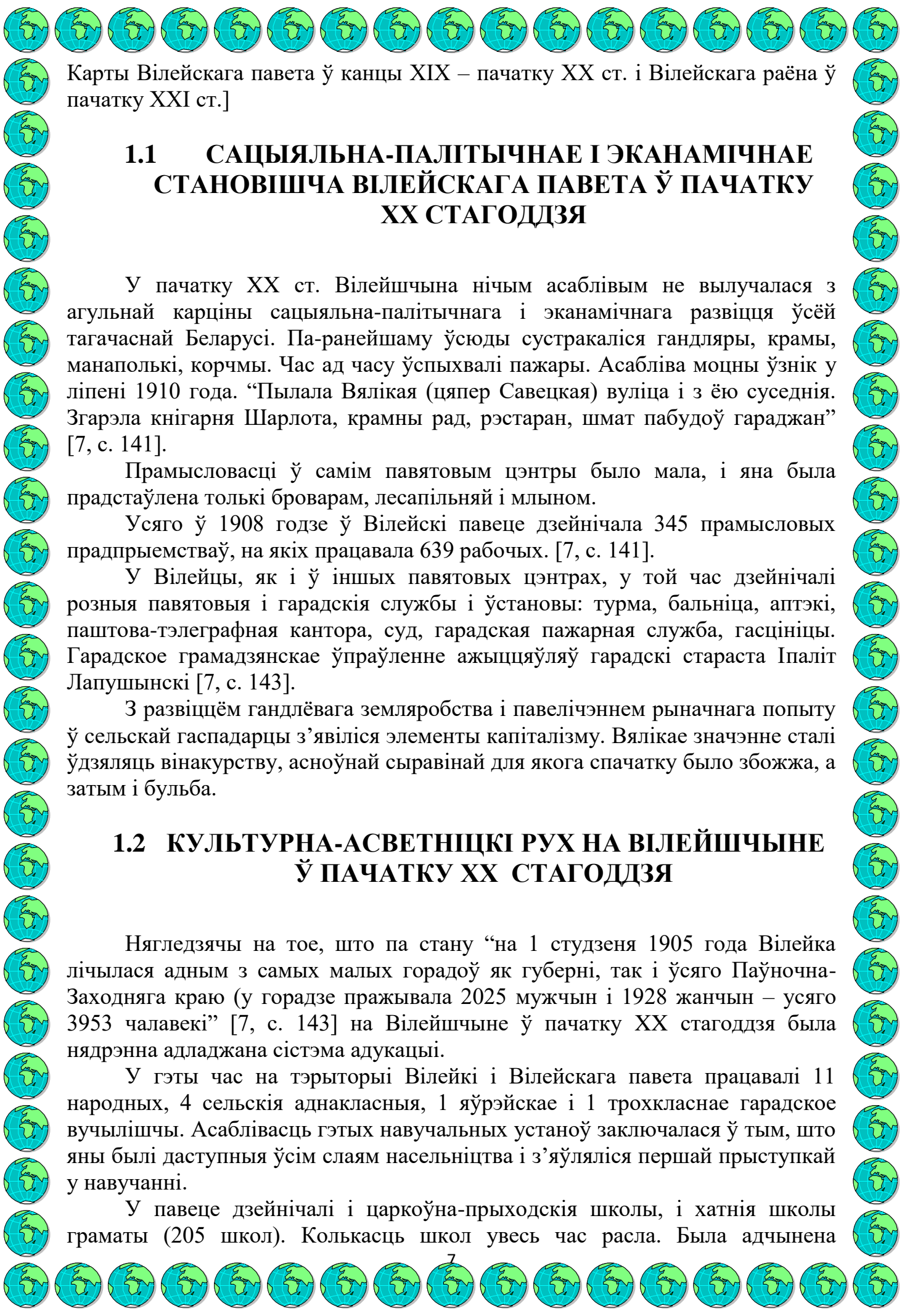
ГЛАВА 1. АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТА Ў ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ

ГІСТАРЫЧНАЯ ДАВЕДКА

Вілейский уезд

“Главное занятие жителей – хлебопашество, промышляют также скотоводством, огородничеством и садоводством. Большим подспорьем хлебу служит картофель, поступающий и на выкурку вина. Лугами уезд не изобилует. Под лесом почти половина земли; главные породы – сосна и ель. Лес сплавляется в Вильну, а также делают из него деревянную посуду. Торговля состоит в сбыте преимущественно леса, отчасти хлеба и скота”. [6, с. 154].

Тэрыторыя сённяшняга Вілейскага раёна не супадае з граніцамі былога Вілейскага павета, які існаваў на Беларусі з 1793 па 1940 гады. Спачатку павет уваходзіў у склад Мінскай, а з 1843 года – Віленскай губерніі. У 1905 годзе насельніцтва павета налічвала 244 260 чалавек. Тэрыторыя Вілейскага павета ахоплівала 27 валасцей: Будслаўская, Вілейская, Ваўкалацкая, Вязынская, Гарадоцкая, Германішская, Даўгінаўская, Дунілавіцкая, Жаснянская, Іжская, Княгінінская, Крайская, Краснасельская, Крывіцкая, Куранецкая, Лебедзеўская, Лучайская, Маладзечанская, Манькавіцкая, Мядзельская, Нарыцкая, Параф’янаўская, Порплішчанская, Рабунская, Радашковіцкая, Сітцаўская і Хаценчыцкая, якія аб’ядноўвалі 1279 паселішчаў сельскага тыпу [10, с.271]. Цяпер гэта тэрыторыя размеркавана паміж Мядзельскім, Маладзечанскім, Лагойскім і Вілейскім раёнамі. [Гл. Дадатак 1.

Карты Вілейскага павета ў канцы XIX – пачатку XX ст. і Вілейскага раёна ў пачатку XXI ст.]

1.1 САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНАЕ І ЭКАНАМІЧНАЕ СТАНОВІШЧА ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТА Ў ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ

У пачатку XX ст. Вілейшчына нічым асаблівым не вылучалася з агульнай карціны сацыяльна-політычнага і эканамічнага развіцця ўсёй тагачаснай Беларусі. Па-ранейшаму ўсюды сустракаліся гандляры, крамы, манаполькі, корчмы. Час ад часу ўспыхвалі пажары. Асабліва моцны ўзнік у ліпені 1910 года. “Пылала Вялікая (цяпер Савецкая) вуліца і з ёю суседнія. Згарэла кнігарня Шарлота, крамны рад, рэстаран, шмат пабудоў гараджан” [7, с. 141].

Прамысловасці ў самім павятовым цэнтры было мала, і яна была прадстаўлена толькі броварам, лесапільняй і млыном.

Усяго ў 1908 годзе ў Вілейскі павеце дзейнічала 345 прамысловых прадпрыемстваў, на якіх працавала 639 рабочых. [7, с. 141].

У Вілейцы, як і ў іншых павятовых цэнтрах, у той час дзейнічалі розныя павятовыя і гарадскія службы і ўстановы: турма, бальніца, аптэкі, паштова-тэлеграфная кантора, суд, гарадская пажарная служба, гасцініцы. Гарадское грамадзянскае ўпраўленне ажыццяўляў гарадскі стараста Іпаліт Лапушынскі [7, с. 143].

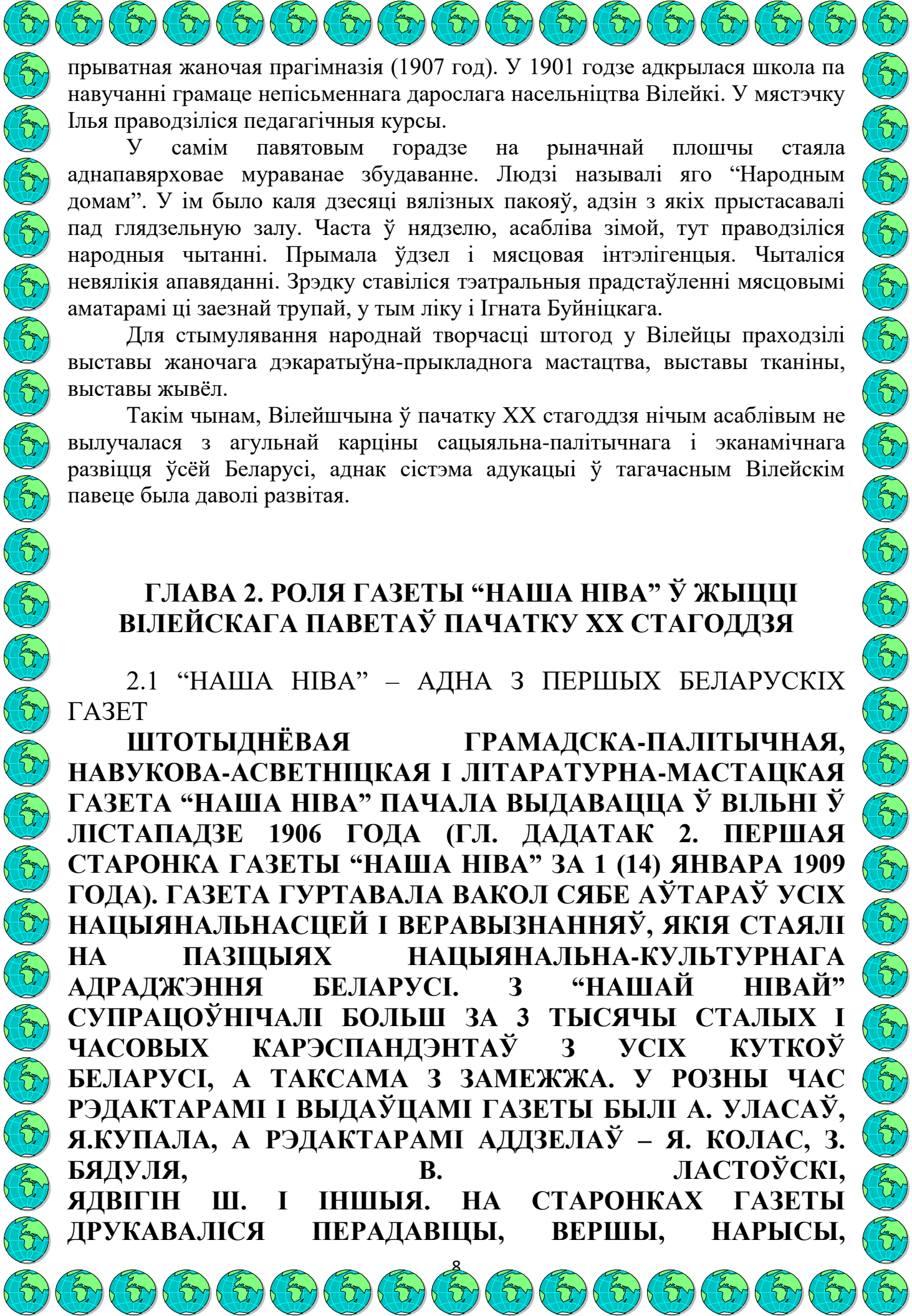
З развіццём гандлёвага земляробства і павелічэннем рыначнага попыту ў сельскай гаспадарцы з’явіліся элементы капіталізму. Вялікае значэнне сталі ўдзяляць вінакурству, асноўнай сыравінай для якога спачатку было збожжа, а затым і бульба.

1.2 КУЛЬТУРНА-АСВЕТНІЦКІ РУХ НА ВІЛЕЙШЧЫНЕ Ў ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ

Нягледзячы на тое, што па стану “на 1 студзеня 1905 года Вілейка лічылася адным з самых малых горадоў як губерні, так і ўсяго Паўночна-Заходняга краю (у горадзе пражывала 2025 мужчын і 1928 жанчын – усяго 3953 чалавекі” [7, с. 143] на Вілейшчыне ў пачатку XX стагоддзя была нядрэнна адладжана сістэма адукацыі.

У гэты час на тэрыторыі Вілейкі і Вілейскага павета працавалі 11 народных, 4 сельскія аднакласныя, 1 яўрэйскае і 1 трохкласнае гарадское вучылішчы. Асаблівасць гэтых навучальных устаноў заключалася ў тым, што яны былі даступныя ўсім сляям насельніцтва і з’яўляліся першай прыступкай у навучанні.

У павеце дзейнічалі і царкоўна-прыходскія школы, і хатнія школы граматы (205 школ). Колькасць школ увесь час расла. Была адчынена

прыватная жаночая прагімназія (1907 год). У 1901 годзе адкрылася школа па навучанні грамаце непісьменнага дарослага насельніцтва Вілейкі. У мястэчку Ілья праводзіліся педагагічныя курсы.

У самім павятовым горадзе на рыначнай плошчы стаяла аднапавярховае мураванае збудаванне. Людзі называлі яго “Народным домам”. У ім было каля дзесяці вялізных пакояў, адзін з якіх прыстасавалі пад глядзельную залу. Часта ў нядзелю, асабліва зімой, тут праводзіліся народныя чытанні. Прымала ўдзел і мясцовая інтэлігенцыя. Чыталіся невялікія аповяданні. Зрэдку ставіліся тэатральныя прадстаўленні мясцовымі аматарамі ці заезнай трупай, у тым ліку і Ігната Буйніцкага.

Для стымулявання народнай творчасці штогод у Вілейцы праходзілі выставы жаночага дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, выставы тканіны, выставы жывёл.

Такім чынам, Вілейшчына ў пачатку ХХ стагоддзя нічым асаблівым не вылучалася з агульнай карціны сацыяльна-палітычнага і эканамічнага развіцця ўсёй Беларусі, аднак сістэма адукацыі ў тагачасным Вілейскім павеце была даволі развітая.

ГЛАВА 2. РОЛЯ ГАЗЕТЫ “НАША НІВА” Ў ЖЫЦЦІ ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТАЎ ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ

2.1 “НАША НІВА” – АДНА З ПЕРШЫХ БЕЛАРУСКІХ ГАЗЕТ

ШТОТЫДНЁВАЯ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ, НАВУКОВА-АСВЕТНІЦКАЯ І ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКАЯ ГАЗЕТА “НАША НІВА” ПАЧАЛА ВЫДАВАЦЦА Ў ВІЛЬНІ Ў ЛІСТАПАДЗЕ 1906 ГОДА (ГЛ. ДАДАТАК 2. ПЕРШАЯ СТАРОНКА ГАЗЕТЫ “НАША НІВА” ЗА 1 (14) ЯНВАРА 1909 ГОДА). ГАЗЕТА ГУРТАВАЛА ВАКОЛ СЯБЕ АЎТАРАЎ УСІХ НАЦЫЯНАЛЬНАСЦЕЙ І ВЕРАВЫЗНАННЯЎ, ЯКІЯ СТАЯЛІ НА ПАЗІЦЫЯХ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАГА АДРАДЖЭННЯ БЕЛАРУСІ. З “НАШАЙ НІВАЙ” СУПРАЦОЎНІЧАЛІ БОЛЬШ ЗА 3 ТЫСЯЧЫ СТАЛЫХ І ЧАСОВЫХ КАРЭСПАНДЭНТАЎ З УСІХ КУТКОЎ БЕЛАРУСІ, А ТАКСАМА З ЗАМЕЖЖА. У РОЗНЫ ЧАС РЭДАКТАРАМІ І ВЫДАЎЦАМІ ГАЗЕТЫ БЫЛІ А. УЛАСАЎ, Я. КУПАЛА, А РЭДАКТАРАМІ АДЗЕЛАЎ – Я. КОЛАС, З. БЯДУЛЯ, В. ЛАСТОЎСКІ, ЯДВІГІН Ш. І ІНШЫЯ. НА СТАРОНКАХ ГАЗЕТЫ ДРУКАВАЛІСЯ ПЕРАДАВІЦЫ, ВЕРШЫ, НАРЫСЫ,

МАСТАЦКАЯ ПРОЗА, НАВУКОВА-ПАПУЛЯРНЫЯ І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫЯ АРТЫКУЛЫ.

“Наша ніва” садзейнічала развіццю нацыянальнай свядомасці працоўных, выконвала асветніцкія задачы. Адначасова дзесяцігадовы “нашаніўскі” перыяд стаў рашаючым у фарміраванні беларускай літаратурнай мовы (за гэты час склаліся асноўныя правапісныя і граматычныя нормы і словаўтваральныя тыпы), а таксама ў станаўленні і развіцці новай беларускай літаратуры. Старонкі газеты змяшчалі даследаванні народнага быту, фальклору, рамёстваў, гісторыі беларускай культуры” [11, с. 314].

Акрамя таго, газета прапагандавала іншамоўную літаратуру ў перакладзе на беларускую мову. Яна змяшчала на сваіх старонках матэрыялы з нагоды юбіляў культурных дзеячаў і навукоўцаў Беларусі, суседніх краін.

Пэўную ўвагу надавала газета пытанням народнай адукацыі, этычнай культуры і экалогіі, падзеям і постацям мінуўшчыны Беларусі.

“Да 1912 года газета друкавалася кірыліцай і ліцінкай, пазней – толькі кірыліцай, перастала выходзіць у час Першай сусветнай вайны ў сувязі з набліжэннем фронту да Вільні” [4, с.133].

2.2 АЛЯКСАНДР МІКІТАВІЧ УЛАСАЎ – ПЕРШЫ РЭДАКТАР ГАЗЕТЫ “НАША НІВА”

Першым рэдактарам і выдаўцоў газеты “Наша ніва” быў ураджэнец Вілейшчыны Аляксандр Уласаў (Гл. Дадатак 3. А. Крывенка, партрэт А. Уласава).

Аляксандр Мікітавіч Уласаў нарадзіўся 16 жніўня 1874 года ў г. Вілейка. Вучыўся ў Пінскім духоўным, Любаўскім рэальным вучылішчах, Рыжскім політэхнічным інстытуце.

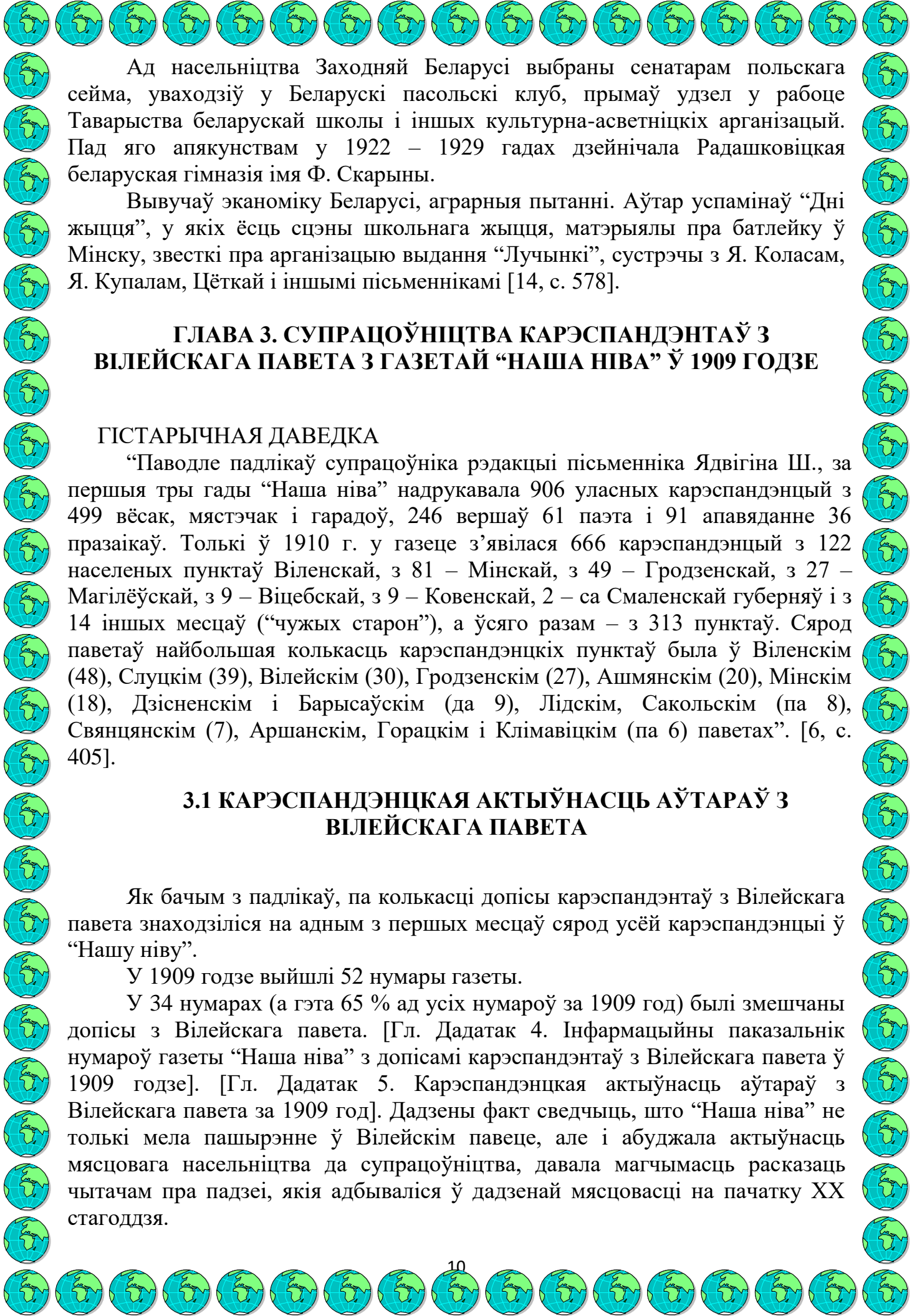
У час рэвалюцыі 1905 – 1907 гадоў уключыўся ў грамадска-палітычную барацьбу, арганізоўваў забастоўкі батракоў у Радашковіцкім павеце, шаўцоў, музыкантаў, цырульнікаў у Мінску, прымаў удзел у нелегальным настаўніцкім з’ездзе.

Адзін з арганізатараў і актывістаў Беларускай сацыялістычнай грамады.

З 1906 па 1914 гады з’яўляўся рэдактарам “Нашай нівы”, а таксама часопісаў “Саха” і “Лучынка”. Заахоціў да працы ў рэдакцыі Я. Коласа, Я. Купалу, З. Бядулю, Ядвігіна Ш. Вёў перапіску з М. Багдановічам, Я. Карскім, падтрымліваў сувязі з М. Горкім, І. Свяціцкім, М. Федароўскім.

Адзін з заснавальнікаў выдавецкага таварыства “Наша хата”. Удзельнічаў у друкаванні кніг Я. Коласа, М. Багдановіча, Ядвігіна Ш., Э. Ажэшкі.

За публікацыі супраць самадзяржаўя ў 1909 годзе асуджаны на чатыры месяцы зняволення.

Ад насельніцтва Заходняй Беларусі выбраны сенатарам польскага сейма, уваходзіў у Беларускі пасольскі клуб, прымаў удзел у рабоце Таварыства беларускай школы і іншых культурна-асветніцкіх арганізацый. Пад яго апекунамствам у 1922 – 1929 гадах дзейнічала Радашковіцкая беларуская гімназія імя Ф. Скарыны.

Вывучаў эканоміку Беларусі, аграрныя пытанні. Аўтар успамінаў “Дні жыцця”, у якіх ёсць сцэны школьнага жыцця, матэрыялы пра батлейку ў Мінску, звесткі пра арганізацыю выдання “Лучынкi”, сустрэчы з Я. Коласам, Я. Купалам, Цёткай і іншымі пісьменнікамі [14, с. 578].

ГЛАВА 3. СУПРАЦОЎНІЦТВА КАРЭСПАНДЭНТАЎ З ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТА З ГАЗЕТАЙ “НАША НІВА” Ў 1909 ГОДЗЕ

ГІСТАРЫЧНАЯ ДАВЕДКА

“Паводле падлікаў супрацоўніка рэдакцыі пісьменніка Ядвігіна Ш., за першыя тры гады “Наша ніва” надрукавала 906 уласных карэспандэнцый з 499 вёсак, мястэчак і гарадоў, 246 вершаў 61 паэта і 91 апавяданне 36 празаікаў. Толькі ў 1910 г. у газеце з’явілася 666 карэспандэнцый з 122 населеных пунктаў Віленскай, з 81 – Мінскай, з 49 – Гродзенскай, з 27 – Магілёўскай, з 9 – Віцебскай, з 9 – Ковенскай, 2 – са Смаленскай губерняў і з 14 іншых месцаў (“чужых старон”), а ўсяго разам – з 313 пунктаў. Сярод паведаў найбольшая колькасць карэспандэнцкіх пунктаў была ў Віленскім (48), Слуцкім (39), Вілейскім (30), Гродзенскім (27), Ашмянскім (20), Мінскім (18), Дзісенскім і Барысаўскім (да 9), Лідскім, Сакольскім (па 8), Свянцянскім (7), Аршанскім, Горацкім і Клімавіцкім (па 6) паведах”. [6, с. 405].

3.1 КАРЭСПАНДЭНЦКАЯ АКТЫЎНАСЦЬ АЎТАРАЎ З ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТА

Як бачым з падлікаў, па колькасці допісы карэспандэнтаў з Вілейскага павета знаходзіліся на адным з першых месцаў сярод усёй карэспандэнцыі ў “Нашу ніву”.

У 1909 годзе выйшлі 52 нумары газеты.

У 34 нумарах (а гэта 65 % ад усіх нумароў за 1909 год) былі змешчаны допісы з Вілейскага павета. [Гл. Дадатак 4. Інфармацыйны паказальнік нумароў газеты “Наша ніва” з допісамі карэспандэнтаў з Вілейскага павета ў 1909 годзе]. [Гл. Дадатак 5. Карэспандэнцкая актыўнасць аўтараў з Вілейскага павета за 1909 год]. Дадзены факт сведчыць, што “Наша ніва” не толькі мела пашырэнне ў Вілейскім павеце, але і абуджала актыўнасць мясцовага насельніцтва да супрацоўніцтва, давала магчымасць расказаць чытачам пра падзеі, якія адбываліся ў дадзенай мясцовасці на пачатку ХХ стагоддзя.

3.2 МЕЖЫ ПАШЫРЭННЯ КАРЭСПАНДЭНЦЫ З ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТА НА СТАРОНКАХ “НАШАЙ НІВЫ”

Калі ўсе допісы з Вілейскага павета ў “Нашу ніву” згрупаваць паводле тэрытарыяльнага прынцыпу, то можна заўважыць, што ў 1909 годзе карэспандэнцыя ў “Нашу ніву” дасылалася з **34** населеных пунктаў, якія прадстаўлялі амаль усе воласці Вілейскага павета. Сярод іх найбольшая колькасць допісаў паступала з вёскі Карпілаўка (17), з горада Радашковічы – 9, з вёсак Даўгінава (Даўгінаў) – 8, Гарадок – 4, Крывічы – 3, Краснае Сяло – 3, з вёсак Хаценчыцы, Лебедзева, Путнікі, Здарэнне і з Ільянскай воласці (без указання канкрэтнай мясцовасці) – па 2 допісы. З іншых населеных пунктаў Вілейскага павета (Жора, Аношкі, Паставы, Ваўкалатка, Параф’янава, Гедзевічы, Сычавічы, Лучай, Янушкавічы, Будслаў, Палуйкі, Слабада, Дварышча, Груздава, Ілья, Барысаўшчына, Бязводнае, Балаганы, Задзеўе, Порплішча, Малявічы, Скрыня) за гэты перыяд у рэдакцыю “Нашай нівы” было даслана па адным допісе.

А вось сам павятовы цэнтр, г. Вілейка, быў прадстаўлены на старонках “Нашай нівы” ў значна меншай ступені: усяго **5** артыкулаў са 121, або 4 % [Гл. Дадатак 6. Колькасць допісаў з г. Вілейкі і Вілейскага павета ў “Нашу ніву” за 1909 год; Дадатак 7. Алфавітны паказальнік населеных пунктаў Вілейскага павета, адкуль ішлі допісы ў “Нашу ніву” за 1909 год].

З гэтага вынікае, што насельніцтва Вілейскага павета было больш актыўным у перапісцы з рэдакцыяй “Нашай нівы”, чым жыхары павятовага цэнтра. Раствлумачыць такую неадпаведнасць можна наступнымі прычынамі:

1) большасць прамысловых прадпрыемстваў размяшчалася не ў павятовым цэнтры, а ў вёсках, вынікам чаго з’яўляецца актыўная грамадская пазіцыя жыхароў сельскай мясцовасці;

2) цяжкі сацыяльна-эканамічны стан сялян даваў падставу для выражэння незадаволенасці сваім становішчам на старонках газеты “Наша ніва”.

3.3 ШМАТЛІКАСЦЬ АЎТАРАЎ З ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТА – КАРЭСПАНДЭНТАЎ ГАЗЕТЫ “НАША НІВА”

За 1909 год у “Нашу ніву” даслалі свае матэрыялы **38** карэспандэнтаў. [Гл. Дадатак 8. Алфавітны паказальнік карэспандэнтаў “Нашай нівы” з Вілейскага павета за 1909 год].

Паводле аўтарства ўсе допісы з Вілейкі і Вілейскага павета можна падзяліць на чатыры групы:

- ✓ допісы пад псеўданімамі (23, або 44 %);
- ✓ допісы пад крыптанімамі (10, або 19 %);
- ✓ ананімныя допісы (15, або 28 %);

✓ допісы, падпісаныя сапраўднымі прозвішчамі (5, або 9 %) [Гл. Дадатак 11. Шматлікасць аўтараў з Вілейскага павета – карэспандэнтаў газеты “Наша ніва” за 1909 год].

У 1909 годзе найбольшай актыўнасцю вызначаліся карэспандэнты з горада Радашковічы, з вёсак Карпілаўка, Даўгінава (Даўгінаў), з павятовага горада Вілейкі.

У названых населеных пунктах існавалі свае пастаянныя карэспандэнты, якія актыўна супрацоўнічалі з рэдакцыяй “Нашай нівы”.

Так, у в. Даўгінава актыўна працаваў карэспандэнт, які змяшчаў сваю інфармацыю пад крыптанімамі В. Сос-скі, В. Со-скі, В. Сос-кі, В. С-кі, В. Сосен-кі, В. Сос-нкі. Ад яго было даслана 15 лістоў. Дзякуючы дапамозе старшага супрацоўніка Вілейскага краязнаўчага музея Вольгі Аляксандраўны Коласавай і супрацоўніка музея Віктара Тонкавіча, нам удалося адшукаць сапраўднае прозвішча карэспандэнта: гэтымі крыптанімамі падпісваўся Вульф Сосенскі. Вульф Сосенскі падпісваў свае артыкулы і псеўданімам Даўгінаўскі (2 допісы).

З іншых населеных пунктаў у “Нашу ніву” ішла інфармацыя ад К-ти – 4 (Кати – 1), Ветру – 2, Я. Ш-скага – 2, Мікалая Аношкі – 1, Шышэчкі – 1 допіс і 1 верш, Цыпука – 3, Баўтрочка – 2, Юзі Шчупака – 1 (Юзі – 1, Ш. – 1) і 3 вершы.

Асобна трэба адзначыць карэспандэнтаў з вёскі Карпілаўка, бацьку і дачку Лявіцкіх, якія вядомы ў нашай літаратуры пад псеўданімамі Ядвігін Ш. і Ванда Л. Імі ў 1909 годзе было даслана ў рэдакцыю “Нашай нівы” 18 допісаў (17 – ад Ядвігіна Ш. і 1 – ад Ванды Л.).

Такім чынам, можна гаварыць, што на Вілейшчыне ў 1909 годзе працавалі як пастаянныя карэспандэнты “Нашай нівы”, так і тыя, хто зрэдку падаваў інфармацыю на старонкі газеты. Гэта карэспандэнцыя падпісвалася ці псеўданімамі ці крыптанімамі. Сапраўдныя прозвішчы карэспандэнтаў, за выключэннем Ядвігіна Ш., Ванды Л., В. Со-скага, Юзі Шчупака, Міколы Мокрага і Мікалая з Аношак, адшукаць пакуль не ўдалося [Гл. Дадатак 9. Біяграфічныя звесткі пра карэспандэнтаў “Нашай нівы”, ураджэнцаў Вілейскага павета]. Значная частка допісаў дасылалася ананімна (15 паведамленняў). Аднак была невялікая група аўтараў (5 чалавек), якія падпісваліся сапраўднымі прозвішчамі: Дзяніс Валынец, Мікалай Аношка і некаторыя іншыя.

3.4 ПЕРАПІСКА РЭДАКЦЫІ ГАЗЕТЫ “НАША НІВА” З КАРЭСПАНДЭНТАМІ З ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТА

Звяртае на сябе ўвагу і перапіска рэдакцыі “Нашай нівы” з карэспандэнтамі з Вілейскага павета [Гл. Дадатак 10. Перапіска рэдакцыі газеты “Наша ніва” з карэспандэнтамі з Вілейскага павета. Дадатак 11.

Колькасць допісаў з газеты “Наша ніва” карэспандэнтам з Вілейскага павета за 1909 год].

Гэта перапіска мела свае асаблівасці: частка інфармацыі падавалася аператыўна, у тым жа самым нумары, дзе друкаваліся пытанні ад карэспандэнтаў: *“Радашковічы Віл. губ. Вілейск. пав. Ю. С.: у рэдакцыі ляжыць колькі камэдій для беларускага тэатру, ніяк не можэм наскрабаці грошы, каб іх выдрукаваць!”*

Іншая інфармацыя змяшчалася ў рубрыцы “Пачтовая скрынка” і падавалася праз некалькі нумароў: *“Даугіноу Віл. губ. Вілейск. п. В. Сос—му: ня толькі ваш унтер ешчэ ня ведае, што ўжо німа кніг і газэт з надпісамі „дозволено цензурой”, але гэтаго ня ведаў недауна і прыстаў у Шырвінтах Вілен. пав.”.*

Тэматыка перапіскі была разнастайнай:

- адрасатам раілася, на што звярнуць увагу ў допісах: *“Не прысылайце вершоў, ды ешчэ без марак! Лепей карэспандэнці”.*

;

- выказвалася падзяка за дасланыя матэрыялы:

С. Парэчье, Слонімскага пав. Гродзенск. губ. Берэбендзе і М. Даугіноу Віленск. губ. В. Сос—му: Рэдакцыя, Колас, Купала і ўсе супрацоўнікі дзякуюць за павіншаваньне і гарачыя жычэння!

- рабілася крытычная ацэнка мастацкіх твораў аўтараў:

М. Даугіноу Віл. губ. Вілейск. пав. В. Сос—му: Вершы слабыя!

- даваліся канкрэтныя адказы на зададзеныя карэспандэнтамі пытанні:

Г. Радашковічы Віл. губ. Вілейск. пав. в. Сычэвічы — О. І. Рудзю і другім: У Вільні ўсе пекарны выпісываюць муку разам, яны маюць хаўрусны склад мукі (Вільно. Завальная 32, Потребительное общество виленских булочников „Тикво“). З імі рэдакцыя гаварыла, яны не ашукаюць. Выпісаць можна ня менш 10 мяхоў

іспанічнай мукі (1 мех—5 пудоў).
Задатку выслаць трэба па 1 руб.
на кожны мех, тагды вышлюць
на станцыю з накладной платай.
Цэна ў Вільні 1 меха ў 5 пудоў:
Мука 0000 „ „ 11 р. 50 к.
„ 000 „ „ 11 р. — к.
„ 00 „ „ 10 р. 50 к.
„ 0 „ „ 10 р. — к.
„ № 1 „ „ 9 р. 75 к.
Кажуць, што да ст. Уши перавозка 1 меха каштуе каля 25 к.

- выказваліся пажаданні на далейшае супрацоўніцтва:

В. Карпілоўка, Вілейск. пав.
Вілен. губ. самай маладзейшай
супрацоўніцэ нашай, Вандзе Л.
Дзякуем і чэкаем ешчэ!

Геграфічна перапіска ахоплівала нязначную колькасць населеных пунктаў Вілейскага павета і адрасавалася нямногім карэспандэнтам. Найбольш яктыўна яна вялася з В.С-ім (В. Сос-ім) в. Даўгінава — 4. А вось у г. Радашковічы (Ю. С.), у в. Карпілаўка (Ядвігіну Ш.і Вандзе Л.), у в. Сычавічы (О. І. Рудзю і іншым) было дадзена па адным адказе.

Зыходзячы з прааналізаванага матэрыялу, можна сказаць, што перапіска рэдакцыі “Нашай нівы” з карэспандэнтамі з Вілейскага павета вялася не вельмі актыўна, але была разнастайнай па тэматыцы.

3.4 ТЭМАТЫКА КАРЭСПАНДЭНЦЫІ З ВІЛЕЙСКАГА ПАВЕТА Ў ГАЗЕТУ “НАША НІВА” Ў 1909 ГОДЗЕ

Як ужо адзначалася, агульная колькасць дасланай у “Нашу ніву” карэспандэнцыі з Вілейскага павета складае 121 артыкул. [Гл. Дадатак 4. Інфармацыйны паказальнік нумароў газеты “Наша ніва” з допісамі карэспандэнтаў з Вілейскага павета ў 1909 годзе].

Усю дасланую карэспандэнцыю ўмоўна можна падзяліць на дзве групы:

- мастацкія творы;
- інфармацыйныя паведамленні.

Інфармацыйныя паведамленні ў большасці адлюстроўвалі грамадска-палітычныя і сацыяльныя падзеі, якія адбываліся на тэрыторыі Вілейскага павета.

Так, у допісе Дразда расказваецца пра несправядлівасць чыноўнікаў падчас спрэчкі сялян з панам за зямлю: *“Недаўна земскі асудзіў нашых мужыкоў заплаціць штраф і ў адседку за тое, што яны пасьвілі скаціну на зямлі, каторую Козелло-Поклеўскі лічыць сваёй, а мужыкі кажуць, што ім ешчэ за паничыну яе памешчык даў: ён узяў вёскowy выган і аддаў яго на замену ў казну, а мужыком сказаў пасьвіць на “Старым Балоце”. Мужыкі і пасьвілі 50 гадоў, а цяпер ім не даюць”*.

А матэрыял за подпісам П.К. расказвае пра адсутнасць належных умоў жыцця сялянства: *“Г. Радашковічы, Вілен. губ. Вілейск. пав. Адзін мужык едуць у мястэка мяцельцай – прапаў. На другі дзень каня знайшлі ў лесе, а мужыка так і нема”*.

Беда, што ў нас ніхто не займаецца дарогамі. Трэба іх абсажываць дрэвамі, альбо зімой абтыкаць лапкамі. Земства, каторае павінна займацца дарогамі, нема. А правыя кажуць, што ня трэба яго завадзіць, а то палякі туды ўбюцца. Пакуль палякоў так караюць, усякі вясковы чэлаvek церпіць ад такога неўстройства”.

Асобна трэба назваць артыкул Мікалая з Аношак*, (№ 24), у якім робіцца спроба крытычнага аналізу ўсяго тагачаснага жыцця ў Вілейскім павеце [Дадатак 13. Фрагмент артыкула Мікалая з Аношак у “Нашу ніву” ад 11 чэрвеня 1909 года].

Тэматыка допісаў у “Нашу ніву” з Вілейскага павета і нумары “Нашай нівы” з гэтымі допісамі за 1909 год змешчаны ў табліцы.

Табліца 1. Адлюстраванне грамадска-палітычных і сацыяльных падзей у Вілейскім павеце ў 1909 годзе

Тэмы	Нумар газеты
Гандаль	№ 8, 20, 28 – 29, 34 (2), 41 (2), 43, 45, 47, 48
Эканоміка і фінансы	№ 9, 10, 12, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 28, 29, 38, 43, 45
Збор падаткаў	№ 10
Суд, несправядлівасць чыноўнікаў	№ 9, 12, 28 – 29
Спрэчкі сялян і пана за зямлю	№ 12
Пажары	№ 16, 20, 23
Адсутнасць належных умоў жыцця і	№ 5, 18, 21 (2), 22 (3), 23, 27 (4),

быту сялян	28 – 29 (2), 34, 39, 47, 48, 49 (2)
П’янства насельніцтва	№ 8, 16, 17, 20, 27, 28, 33, 45, 51
Смерць і самагубства	№ 12, 17, 25, 27, 35 – 36, 48, 49 (2)
Хутарызацыя	№ 24, 43
Пажары	№ 16, 20 (2), 21, 23, 27, 34 (2), 35 – 36
Рознае	№ 20, 21, 22, 28 – 29, 39, 48

Пэўная ўвага на старонках газеты надавалася пытанням асветы і культурнага жыцця. У паведамленнях падымаліся праблемы дзейнасці школ, навучання, працы настаўнікаў. Так, В. Сос-кі паведамляе пра дрэнныя ўмовы працы настаўнікаў: *“В Жора (каля Даўгінова) Віленск. губ. Вілейскаго пав. У нашай вёсцэ 48 хат, народу 317 душ; зямлі ўсёй 500 дзесяцін; даўжыні будзе якіх паўтары вярсты. Іосць і багатые гаспадары, а найбольш бедныя, ды і неграматыя.*

У 1907 гаду аткрылі у нас вучылішчэ. Вучаць там, як і ў кожным вучылішчы. Лепш было бы завясыці школу сельскай гаспадаркі, гэта патрэбна для ыцця.

Хата для школы нізкая, дзьверы няшчыльна; зімой чад і цёмна, стоража німа, вучні самі цягаюць дровы і мятуць. Прад вялікаднем зачадзіліся 7 хлопчыкоў і 5 дзеўчат, ледзьве іх адратавалі”.

Аўтар пад псеўданімам Вецер даслаў у рэдакцыю артыкул, які і цяпер з’яўляецца надзённым. У допісе ўздымаецца пытанне пра школьную форму: *“Г. Радашковічы, Віленск. губ. Вілейскаго пав. Прыезджаў недаўна інспэктар народных вучылішч з Вілейкі і даў прыказ, каб усе вучні гарадскога вучылішча зрабілі “форму”. Бацькі мальцоў - мейсцовыя мешчане і мужыкі землеробы з суседніх вёсак - ня могуць зразумець, чаму сыны іх павінны завадзіць панічоускую адзежу, - перш, што гэта дорага каштуе, а другое, што пры балоце радашкоўскім на вуліцах і пры жыцццю простым, як жывуць беларускія дзеці, адзежа “панская” скоро падзярэцца; хіба у дождж і сьнег за сваім хлопцамі бацькі з вёсак будуць пасылаць карэты! Прыпамінаецца неяк апавяданьне расейскаго пісара Чэхова “Чалавек у футляры” ...*

Не толькі вучэбны працэс адлюстроўваўся на старонках “Нашай нівы”. Тут змяшчаліся матэрыялы, у якіх расказвалася пра імкненне настаўнікаў дапамагчы і даросламу насельніцтву, бацькам: *“М. Хаценчыца, Вілен. губ. Вілейск. пав. На дзесяціне зямлі, што купілі ад п. Высоцкаго, учыцель заводзіць паказное поле. Будуць прававаць гнаіць парашкамі”.*

Уся тэматыка допісаў на тэму асветніцка-культурнага жыцця ў Вілейскім павеце ў 1909 годзе пададзена ў табліцы.

Табліца 2. Адлюстраванне падзей асветніцка-культурнага жыцця ў Вілейскім павеце ў 1909 годзе

Тэмы	Нумар газеты
Літаратурныя вечары	№ 33
Адкрыццё народнага вучылішча ў в. Жора	№ 17, № 34, 47
Закрыццё бібліятэк	№ 16
Праца настаўнікаў з бацькамі	№ 15, 47
Умовы працы настаўніка	№ 5, 12, 25, 32, 38, 46, 51 – 52
Пытанне пра школьную форму	№17

Мастацкія творы (а іх у “Нашай ніве” было змешчана 19) належалі наступным аўтарам:

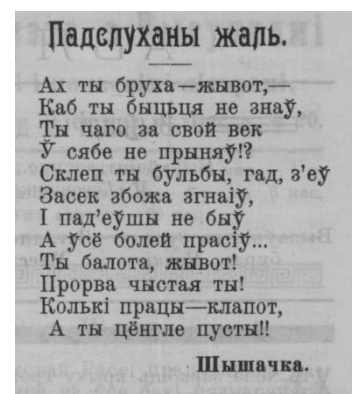
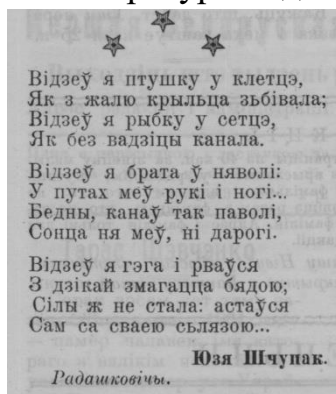
Дзянісу Вальнцу – верш “Доля бедака”;

Шышачку – верш “Падслуханы жаль”;

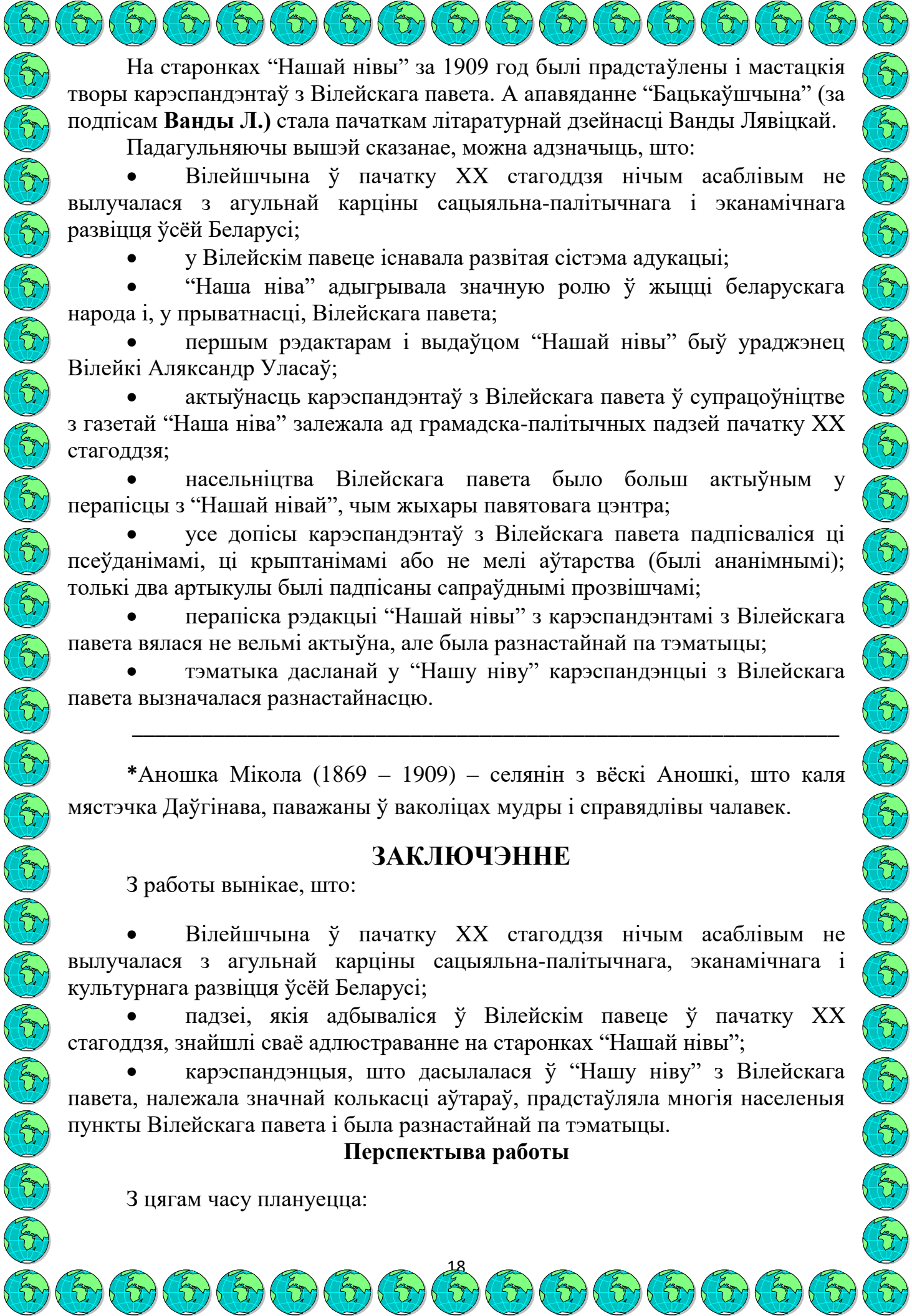
Юзю Шчупаку – вершы “Песня”, “***Відзеў я птушку у клетцэ”, “Сасонка”;

Ядвігіну Ш. – верш “Нашай ніве”, паэма “Дзед Завала”, 11 аповяданняў і казак: “Жывы нябошчык”, “Чортава ласка”, “Дуб-дзядуля”, “Вучоны бык”, “Важная фіга”, “З маленькім білецікам”, “Пазыка”, “Зарабляюць”, “Награда”, “З бальнічнага жыцця”, “Сабачча служба”;

Вандзе Л. – аповяданне “Бацькаўшчына” (гэта аповяданне лічыцца пачаткам літаратурнай дзейнасці Ванды Лявіцкай).

Як бачым, людзей найбольш хвалявалі пытанні, звязаныя з эканомікай і фінансамі, адсутнасцю належных умоў жыцця і быту сялян, п'янствам насельніцтва. Але не заставаліся па-за ўвагай і іншыя пытанні: дзейнасць школ і праца настаўнікаў, правядзенне культурных мерапрыемстваў.

На старонках “Нашай нівы” за 1909 год былі прадстаўлены і мастацкія творы карэспандэнтаў з Вілейскага павета. А апавяданне “Бацькаўшчына” (за подпісам **Ванды Л.**) стала пачаткам літаратурнай дзейнасці Ванды Лявіцкай.

Падагульняючы вышэй сказанае, можна адзначыць, што:

- Вілейшчына ў пачатку ХХ стагоддзя нічым асаблівым не вылучалася з агульнай карціны сацыяльна-палітычнага і эканамічнага развіцця ўсёй Беларусі;
- у Вілейскім павеце існавала развітая сістэма адукацыі;
- “Наша ніва” адыгрывала значную ролю ў жыцці беларускага народа і, у прыватнасці, Вілейскага павета;
- першым рэдактарам і выдаўцом “Нашай нівы” быў ураджэнец Вілейкі Аляксандр Уласаў;
- актыўнасць карэспандэнтаў з Вілейскага павета ў супрацоўніцтве з газетай “Наша ніва” залежала ад грамадска-палітычных падзей пачатку ХХ стагоддзя;
- насельніцтва Вілейскага павета было больш актыўным у перапісцы з “Нашай нівай”, чым жыхары павятовага цэнтра;
- усе допісы карэспандэнтаў з Вілейскага павета падпісваліся ці псеўданімамі, ці крыпанімамі або не мелі аўтарства (былі ананімнымі); толькі два артыкулы былі падпісаны сапраўднымі прозвішчамі;
- перапіска рэдакцыі “Нашай нівы” з карэспандэнтамі з Вілейскага павета вялася не вельмі актыўна, але была разнастайнай па тэматыцы;
- тэматыка дасланай у “Нашу ніву” карэспандэнцыі з Вілейскага павета вызначалася разнастайнасцю.

---

*Аношка Мікола (1869 – 1909) – селянін з вёскі Аношкі, што каля мястэчка Даўгінава, паважаны ў ваколіцах мудры і справядлівы чалавек.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

З работы вынікае, што:

- Вілейшчына ў пачатку ХХ стагоддзя нічым асаблівым не вылучалася з агульнай карціны сацыяльна-палітычнага, эканамічнага і культурнага развіцця ўсёй Беларусі;
- падзеі, якія адбываліся ў Вілейскім павеце ў пачатку ХХ стагоддзя, знайшлі сваё адлюстраванне на старонках “Нашай нівы”;
- карэспандэнцыя, што дасылалася ў “Нашу ніву” з Вілейскага павета, належала значнай колькасці аўтараў, прадстаўляла многія населеныя пункты Вілейскага павета і была разнастайнай па тэматыцы.

Перспектыва работы

З цягам часу плануецца:

- прааналізаваць і сістэматызаваць матэрыялы за 1909 – 1915 гады;
- пад псеўданімамі знайсці сапраўдныя прозвішчы карэспандэнтаў “Нашай нівы” з Вілейшчыны.

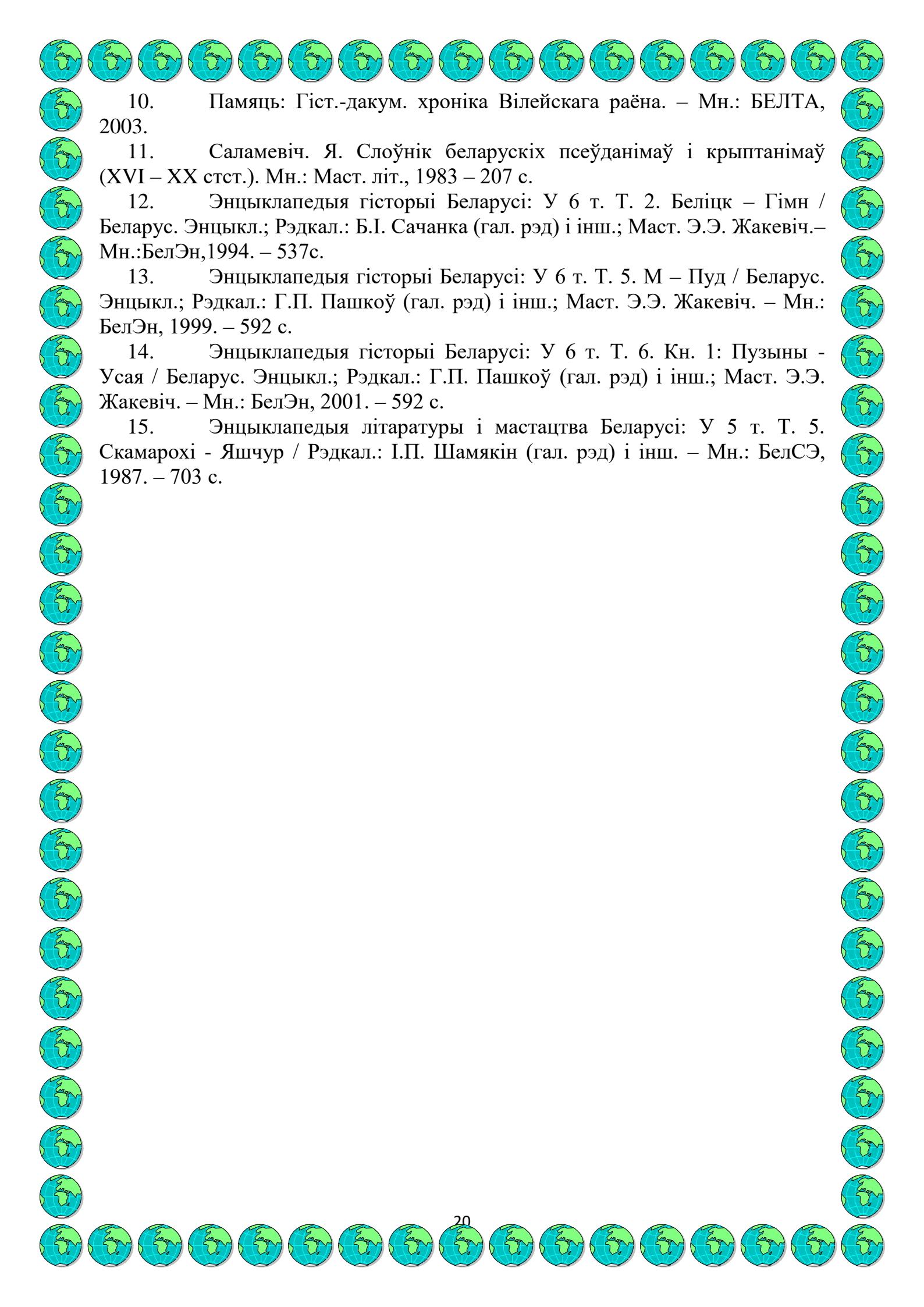
Практычнае прымяненне

Матэрыялы працы:

- былі прадстаўлены на Міжнародным конкурсе даследчых работ SMART-PATENT-2017 (г. Мінск) і атрымалі Дыплом за лепшы секцыйны даклад;
- былі прадстаўлены на адкрытых міжнародных краязнаўчых чытаннях “Кожны з нас прыпасе Радзімы куток, каб да старасці чэрпаць адтуль успаміны” (г. Мінск) і былі адзначаны Граматай за другое месца;
- перададзены ў Вілейскі краязнаўчы музей, дзе выкарыстоўваюцца як частка экспазіцыі пра гісторыю Вілейшчыны;
- могуць быць выкарыстаны на ўроках беларускай літаратуры, гісторыі Беларусі, а таксама ў пазакласнай і пазашкольнай рабоце;
- павінны зацікавіць тых, хто не абыякавы да гісторыі роднага краю.

СПС выкарыстаных крыніц

1. Александрович. С. Х. Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. – Мн.: БДУ, 1971.
2. Асветнікі зямлі Беларускай: X – пачатак XX ст. Энцыкл. даведнік / Рэдкал. Г.П. Пашкоў і інш.; 2-е выд. – Мн.: БелЭн, 2006. – 496 с.
3. Беларускія пісьменнікі: Біябібліягр. слоўн. У 6 т. Т. 4. Лазарук – Перкін / Ін-т літ. імя Я. Купалы АН Беларусі: Беларус. Энцыкл.; Нацыянальны навукова-асветніцкі цэнтр імя Ф. Скарыны. Пад рэд. А.В. Мальдзіса; Рэдкал.: І.Э. Багдановіч і інш. – Мн.: БелЭн, 1994. – 524 с.
4. Беларускія пісьменнікі: Біябібліягр. слоўн. У 6 т. Т. 6. Талалай – Яфімаў / Дадатак Ін-т літ. імя Я. Купалы АН Беларусі: Беларус. Энцыкл.; Нацыянальны навукова-асветніцкі цэнтр імя Ф. Скарыны. Пад рэд. А.В. Мальдзіса; Рэдкал.: І.Э. Багдановіч і інш. – Мн.: БелЭн, 1995. – 684 с.
5. Бярозкіна Н. Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.). 2-е выд. – Мн.: Беларуская навука, 2000. – 199 с.
6. Вілейскі павет. Гістарычна-краязнаўчы гадавік – Вып. 2. – Мінск: А.М. Янушкевіч, 2015. – 321 с.
7. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (XVI – пачатак XX ст.) / М. Біч, В. Янкоўская, С. Рудовіч і інш.; Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мн.: Экаперспектыва, 2005. – 519 с.
8. Наша ніва, 1910, №11
9. Наша ніва. Вып. 2, 1909 г. (факсімільнае выданне). – Мн.: Навука і тэхніка, 1996.

-
10. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Вілейскага раёна. – Мн.: БЕЛТА, 2003.
  11. Саламевіч. Я. Слоўнік беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў (XVI – XX стст.). Мн.: Маст. літ., 1983 – 207 с.
  12. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 2. Беліцк – Гімн / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч.– Мн.:БелЭн,1994. – 537с.
  13. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 5. М – Пуд / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. – Мн.: БелЭн, 1999. – 592 с.
  14. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. 1: Пузыны - Усяя / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. – Мн.: БелЭн, 2001. – 592 с.
  15. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Т. 5. Скамарохі - Яшчур / Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд) і інш. – Мн.: БелСЭ, 1987. – 703 с.

Даследчая работа

“МАРФАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМПАНЕНТАМ “ЯЗЫК”

Выканала

Доўгая Святлана Іванаўна,
вучаніца 11 класа

Кіраўнік

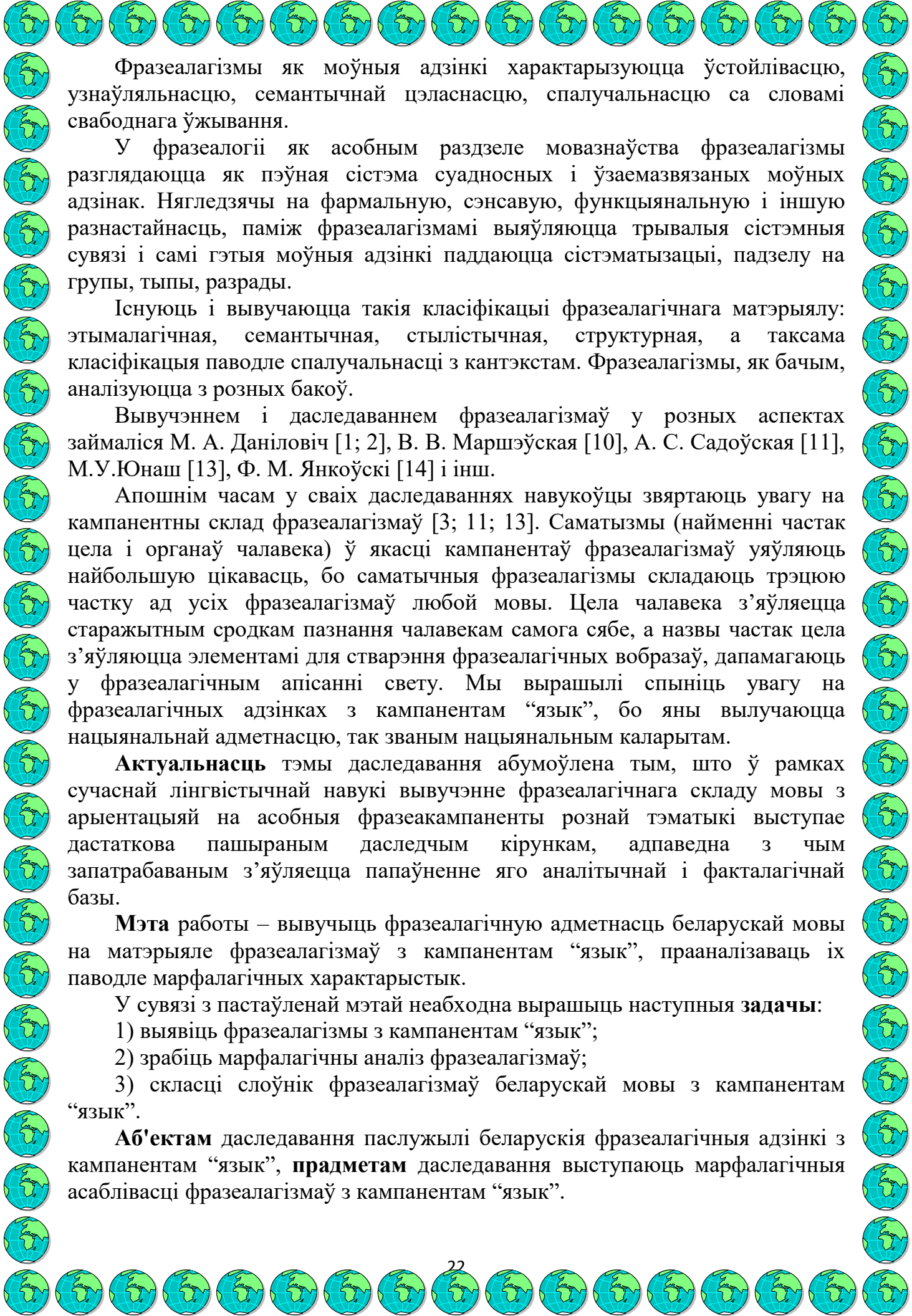
Бародзіч Аксана Алегаўна,
настаўнік беларускай мовы і літаратуры,
АСМК

УВОДЗІНЫ

Фразеалогія - самастойны раздзел навукі аб мове, які вызначаецца сваімі адзінкамі, метадамі і спосабамі іх вывучэння, сваімі задачамі, якія яна вырашае. З'яўляюцца новыя меркаванні пра паходжанне і ўтварэнне фразеалагізмаў, новыя метады іх даследавання, аналізу, апісання ў лексікаграфічнай літаратуры, якія пераконваюць у тым, што фразеалагізмы - гэта ўнікальныя адзінкі мовы, што фразеалогія як навука паскоранымі тэмпамі развіваецца, удасканальваецца.

Вынікі даследавання фразеалогіі канца XX - пачатку XXI стагоддзя, якое ідзе па самых розных напрамках, вядомых і новых, ілюструюць, з аднаго боку, сотні артыкулаў і дзясяткі манаграфій і навуковых дапаможнікаў, у якіх асвятляюцца самыя розныя пытанні і праблемы фразеалогіі, з другога - паказваюць, колькі новага, своеасаблівага прыадкрываюць фразеалагізмы пры ўважлівым і рознабаковым іх прачытанні [9, с. 6].

У беларускім мовазнаўстве разглядаюцца пытанні фразеалогіі ў розных яе аспектах: аб'ём фразеалогіі, семантычная і структурна-граматычная характарыстыка фразеалагічных адзінак, іх паходжанне, выкарыстанне і стылістычная роля фразеалагізмаў у мове мастацкай літаратуры, марфалагічныя і сінтаксічныя тыпы фразеалагізмаў і іх асаблівасці, варыянтнасць, сінанімія і інш.

Фразеалагізмы як моўныя адзінкі характарызуюцца ўстойлівасцю, узнаўляльнасцю, семантычнай цэласнасцю, спалучальнасцю са словамі свабоднага ўжывання.

У фразеалогіі як асобным раздзеле мовазнаўства фразеалагізмы разглядаюцца як пэўная сістэма суадносных і ўзаемазвязаных моўных адзінак. Нягледзячы на фармальную, сэнсавую, функцыянальную і іншую разнастайнасць, паміж фразеалагізмамі выяўляюцца трывалыя сістэмныя сувязі і самі гэтыя моўныя адзінкі паддаюцца сістэматызацыі, падзелу на групы, тыпы, разрады.

Існуюць і вывучаюцца такія класіфікацыі фразеалагічнага матэрыялу: этымалагічная, семантычная, стылістычная, структурная, а таксама класіфікацыя паводле спалучальнасці з кантэкстам. Фразеалагізмы, як бачым, аналізуюцца з розных бакоў.

Вывучэннем і даследаваннем фразеалагізмаў у розных аспектах займаліся М. А. Даніловіч [1; 2], В. В. Маршэўская [10], А. С. Садоўская [11], М. У. Юнаш [13], Ф. М. Янкоўскі [14] і інш.

Апошнім часам у сваіх даследаваннях навукоўцы звяртаюць увагу на кампанентны склад фразеалагізмаў [3; 11; 13]. Саматызмы (найменні частак цела і органаў чалавека) ў якасці кампанентаў фразеалагізмаў уяўляюць найбольшую цікавасць, бо саматычныя фразеалагізмы складаюць трэцюю частку ад усіх фразеалагізмаў любой мовы. Цела чалавека з'яўляецца старажытным сродкам пазнання чалавекам самога сябе, а назвы частак цела з'яўляюцца элементамі для стварэння фразеалагічных вобразаў, дапамагаюць у фразеалагічным апісанні свету. Мы вырашылі спыніць увагу на фразеалагічных адзінках з кампанентам “язык”, бо яны вылучаюцца нацыянальнай адметнасцю, так званым нацыянальным каларытам.

Актуальнасць тэмы даследавання абумоўлена тым, што ў рамках сучаснай лінгвістычнай навукі вывучэнне фразеалагічнага складу мовы з арыентацыяй на асобныя фразеакампаненты рознай тэматыкі выступае дастаткова пашыраным даследчым кірункам, адпаведна з чым запатрабаваным з'яўляецца папаўненне яго аналітычнай і факталагічнай базы.

Мэта работы – вывучыць фразеалагічную адметнасць беларускай мовы на матэрыяле фразеалагізмаў з кампанентам “язык”, прааналізаваць іх паводле марфалагічных характарыстык.

У сувязі з пастаўленай мэтай неабходна вырашыць наступныя **задачы**:

- 1) выявіць фразеалагізмы з кампанентам “язык”;
- 2) зрабіць марфалагічны аналіз фразеалагізмаў;
- 3) скласці слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам “язык”.

Аб'ектам даследавання паслужылі беларускія фразеалагічныя адзінкі з кампанентам “язык”, **прадметам** даследавання выступаюць марфалагічныя асаблівасці фразеалагізмаў з кампанентам “язык”.

Метады даследавання: асноўным метадам даследавання з'яўляецца апісальны метады, які складаецца з назірання, абагульнення, класіфікацыі.

Крыніцай даследавання стаў слоўнік фразеалагізмаў І. Я. Лепшава ў 2-х тамах [4; 5].

Практычная значнасць работы заключаецца ў тым, што асноўныя палажэнні, вынікі і сістэматызаваны фактычны матэрыял могуць быць выкарыстаны: 1) у час падрыхтоўкі да напісання ЦТ, да ўдзелу ў алімпіядах, творчых і інтэлектуальных конкурсах; 2) на факультатыўных занятках, паколькі такі матэрыял фарміруе ў вучняў цікавасць і павагу як да роднага слова, так і да сусветнай культурнай спадчыны; 3) пры далейшай распрацоўцы праблем і пытанняў беларускай фразеалогіі.

ГЛАВА 1 Семантыка-граматычныя тыпы фразеалагізмаў

Фразеалагізмы маюць не толькі канкрэтнае, прыватнае значэнне, але і катэгорыяльнае, ці граматычнае, абагульненае значэнне. Паводле свайго катэгорыяльнага значэння большасць фразеалагізмаў суадносіцца з рознымі часцінамі мовы.

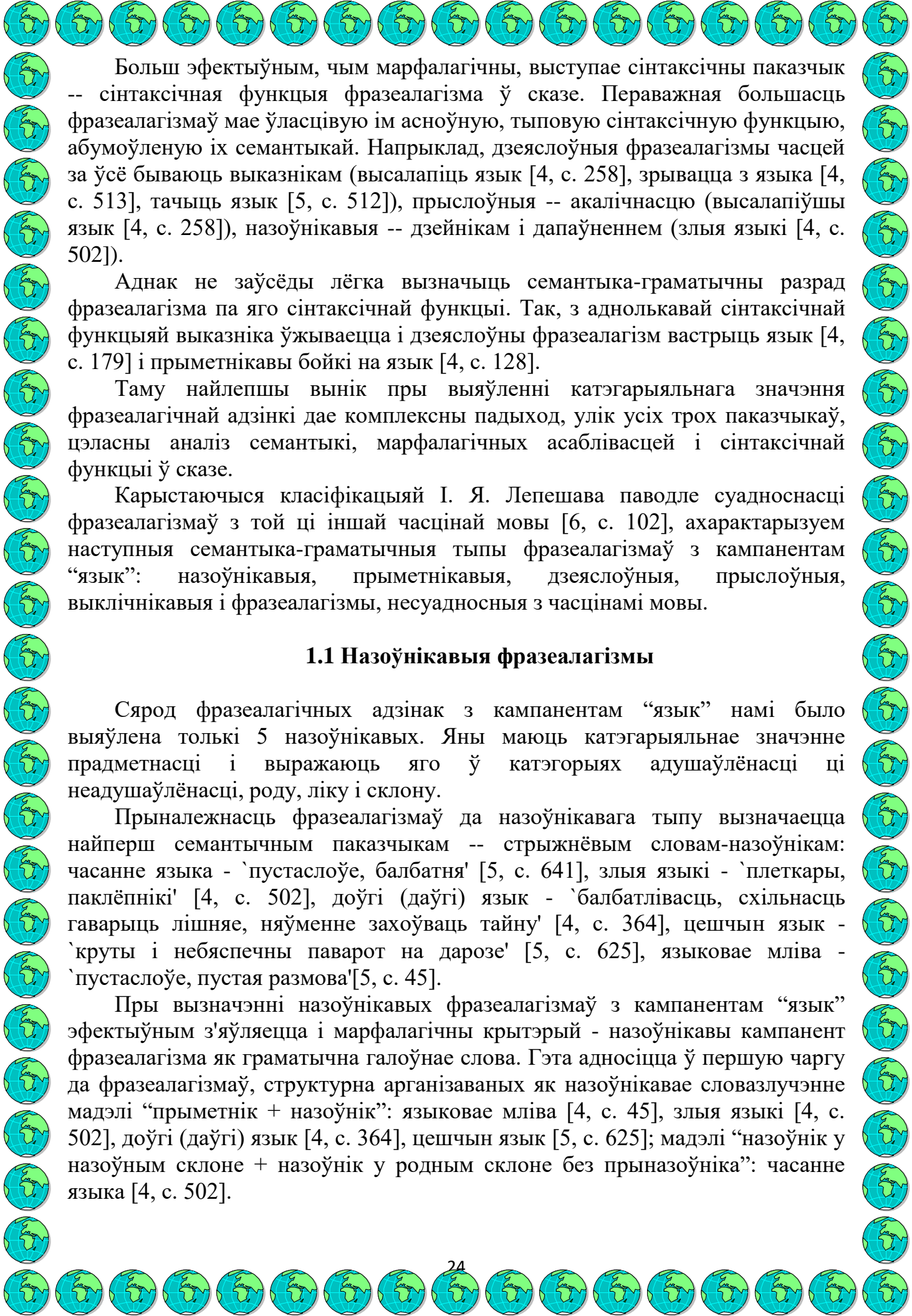
У адпаведнасці з гэтым фразеалагізмы аб'ядноўваюцца ў некалькі семантыка-граматычных разрадаў або тыпаў. Суадносячы фразеалагізм з пэўнай часцінай мовы, патрэбна карыстацца трыма паказчыкамі: семантычным, марфалагічным і сінтаксічным.

Семантычны паказчык звычайна найбольш эфектыўны ў параўнанні з іншымі. Ён грунтуецца на выніках супастаўлення фразеалагізма з яго тлумачэннем. Напрыклад, выраз мыць языком [5, с. 56] тлумачыцца дзеясловамі 'абгаворваць, бэсціць', а выраз бойкі на язык [4, с. 128] -- прыметнікавым словазлучэннем 'знаходлівы ў размове, красамоўны'. Значыць, першы фразеалагізм -- дзеяслоўны, другі -- прыметнікавы.

Аднак апора толькі на семантычны паказчык не заўсёды дае станоўчы эфект. Перашкоды ўзнікаюць, па-першае, у сувязі з тым, што сэнс некаторых фразеалагізмаў цяжка перадаць адназначна, бо ў іх суіснуюць катэгорыяльныя значэнні не адной часціны мовы. Па-другое, іншы раз у слоўніках тыя самыя фразеалагізмы атрымліваюць неаднолькавую семантычную характарыстыку.

Марфалагічным паказчыкам з'яўляецца граматычна галоўны (стрыжнёвы) кампанент, калі толькі ён ёсць у фразеалагізме. Так, у фразеалагізме востры на язык [4, с. 210] 'знаходлівы ў размове, дасціпны' такім стрыжнёвым кампанентам выступае прыметнікавы кампанент востры. Фразеалагізм абазначае прымету прадмета і, як і прыметнік востры, дапасуецца да назойніка ў родзе, ліку і склоне.

Значная частка фразеалагізмаў, аднак, не можа вызначацца з дапамогай марфалагічнага паказчыка, бо ў іх няма граматычна галоўнага кампанента: пад язык [5, с. 684], на языку [5, с. 690] і інш.

Больш эфектыўным, чым марфалагічны, выступае сінтаксічны паказчык -- сінтаксічная функцыя фразеалагізма ў сказе. Пераважная большасць фразеалагізмаў мае ўласціваю ім асноўную, тыповую сінтаксічную функцыю, абумоўленую іх семантыкай. Напрыклад, дзеяслоўныя фразеалагізмы часцей за ўсё бываюць выказнікам (высалапіць язык [4, с. 258], зрывацца з языка [4, с. 513], тачыць язык [5, с. 512]), прыслоўныя -- акалічнасцю (высалапіўшы язык [4, с. 258]), назоўнікавыя -- дзейнікам і дапаўненнем (злыя языкі [4, с. 502]).

Аднак не заўсёды лёгка вызначыць семантыка-граматычны разрад фразеалагізма па яго сінтаксічнай функцыі. Так, з аднолькавай сінтаксічнай функцыяй выказніка ўжываецца і дзеяслоўны фразеалагізм вастрэць язык [4, с. 179] і прыметнікавы бойкі на язык [4, с. 128].

Таму найлепшы вынік пры выяўленні катэгорыяльнага значэння фразеалагічнай адзінкі дае комплексны падыход, улік усіх трох паказчыкаў, цэласны аналіз семантыкі, марфалагічных асаблівасцей і сінтаксічнай функцыі ў сказе.

Карыстаючыся класіфікацыяй І. Я. Лепшава паводле суадноснасці фразеалагізмаў з той ці іншай часцінай мовы [6, с. 102], ахарактарызуем наступныя семантыка-граматычныя тыпы фразеалагізмаў з кампанентам “язык”: назоўнікавыя, прыметнікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя, выклічнікавыя і фразеалагізмы, несуднасныя з часцінамі мовы.

1.1 Назоўнікавыя фразеалагізмы

Сярод фразеалагічных адзінак з кампанентам “язык” намі было выяўлена толькі 5 назоўнікавых. Яны маюць катэгорыяльнае значэнне прадметнасці і выражаюць яго ў катэгорыях адушаўлёнасці ці неадушаўлёнасці, роду, ліку і склону.

Прыналежнасць фразеалагізмаў да назоўнікавага тыпу вызначаецца найперш семантычным паказчыкам -- стрыжнёвым словам-назоўнікам: часанне языка - `пустаслоўе, балбатня' [5, с. 641], злыя языкі - `плеткары, паклёпнікі' [4, с. 502], доўгі (даўгі) язык - `балбатлівасць, схільнасць гаварыць лішняе, няўменне захоўваць тайну' [4, с. 364], цешчын язык - `круты і небяспечны паварот на дарозе' [5, с. 625], языковае мліва - `пустаслоўе, пустая размова' [5, с. 45].

Пры вызначэнні назоўнікавых фразеалагізмаў з кампанентам “язык” эфектыўным з'яўляецца і марфалагічны крытэрыў - назоўнікавы кампанент фразеалагізма як граматычна галоўнае слова. Гэта адносіцца ў першую чаргу да фразеалагізмаў, структурна арганізаваных як назоўнікавае словазлучэнне мадэлі “прыметнік + назоўнік”: языковае мліва [4, с. 45], злыя языкі [4, с. 502], доўгі (даўгі) язык [4, с. 364], цешчын язык [5, с. 625]; мадэлі “назоўнік у назоўным склоне + назоўнік у родным склоне без прыназоўніка”: часанне языка [4, с. 502].

Сінтаксічны паказчык не заўсёды эфектыўны, бо многія назоўнікавыя фразеалагізмы з кампанентам “язык” выступаюць у ролі розных членаў сказа.

Большасць фразеалагічных адзінак з кампанентам “язык” адносяцца да неадушаўлёных. Яны абазначаюць абстрактныя паняцці: языковае мліва ‘пустаслоўе, пустая размова’ [5, с. 45], часанне языка ‘пустаслоўе, балбатня’ [4, с. 502], цешчын язык ‘круты і небяспечны паварот на дарозе’ [5, с. 625], доўгі (даўгі) язык ‘балбатлівасць, схільнасць гаварыць лішняе, няўменне захоўваць тайну’ [4, с. 364]. І толькі адзін назоўнікавы фразеалагізм з’яўляецца адушаўлёным і абазначае асобу: злыя языкі ‘плеткары, паклёпнікі’ [4, с. 502].

Кожны фразеалагізм, за выключэннем тых, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку, належаць да пэўнага роду, г. зн. маюць катэгорыю роду:

мужчынскага: цешчын язык [5, с. 625], доўгі (даўгі) язык [4, с. 364];
ніякага: языковае мліва [5, с. 45], часанне языка [4, с. 502].

Назоўнікавых фразеалагічных адзінак з кампанентам “язык” жаночага роду намі не выяўлена.

Калі большасць назоўнікаў змяняецца па ліках, то сярод назоўнікавых фразеалагізмаў з кампанентам “язык” толькі адзін ужываецца ў адзіночным і множным ліку (доўгі (даўгі) язык [4, с. 364]), адзін толькі ў множным (злыя языкі [4, с. 502]), а астатнія - адзіночналікавыя (языковае мліва [5, с. 45], часанне языка [4, с. 502], цешчын язык [5, с. 625]).

Адносіны назоўнікавага фразеалагізма да іншых слоў у сказе або ў словазлучэнні паказваюцца з дапамогай катэгорыі склону. Скланенне фразеалагізма праяўляецца праз канчатак стрыжнёвага кампанента. Калі фразеалагізм мае структуру іменнага словазлучэння (языковае мліва [5, с. 45], цешчын язык [5, с. 625], злыя языкі [4, с. 502], доўгі (даўгі) язык [4, с. 364]), то пры змяненні па склонах змяняюцца канчаткі абодвух кампанентаў (цешчын язык, цешчынага языка, цешчынаму языку і г. д.). У фразеалагізме ж з іншай структурнай арганізацыяй (часанне языка [4, с. 502]) змяняецца толькі стрыжнёвы кампанент (часання языка, часанню языка і г. д.).

Такім чынам, назоўнікавыя фразеалагізмы з кампанентам “язык” прадстаўлены 5 адзінкамі, якія выражаюць агульную катэгорыю прадметнасці, якая дапаўняецца і канкрэтызуецца прыватнымі катэгорыямі роду, ліку і склону.

1.2 Прыметнікавыя фразеалагізмы

Прыметнікавыя фразеалагізмы з кампанентам “язык” прадстаўлены 6 адзінкамі, якія абазначаюць прымету асобы ці прадмета. Большасць з гэтых фразеалагізмаў выступаюць як якасная характарыстыка асобы (востры на язык ‘знаходлівы ў размове, дасціпны’ [4, с. 210], бойкі на язык ‘знаходлівы ў размове, красамоўны’ [4, с. 128], лёгкі на язык ‘схільны да балбатлівасці, залішне гаваркі’ [4, с. 648] і слабы (слабаваты) на язык ‘балбатлівы’ [5, с.

409)), і толькі два характарызуюць не асобу, а прадмет (язык праглынеш 'вельмі смачны, прыемны, апетытны' [5, с. 241], на канцы языка 'пытаючыся, знойдзеца, будзе вядомая (пра дарогу, вуліцу, хату і пад.)' [4, с. 552]).

Катэгарыяльнае значэнне прыметнікавых фразеалагізмаў часцей за ўсё вызначаецца семантычным і сінтаксічным паказчыкам: язык праглынеш [5, с. 241] - 'вельмі смачны, прыемны, апетытны', ужываецца ў функцыі азначэння або выказніка. Што тычыцца марфалагічнага паказчыка, то ён дае станоўчы эфект у дачыненні да астатніх фразеалагізмаў, катэгарыяльнае значэнне якіх вызначаецца кампанентам - прыметнікам: востры на язык [4, с. 210], бойкі на язык [4, с. 128], лёгкі на язык [4, с. 648] і слабы (слабаваты) на язык [5, с. 409].

Амаль усе прыметнікавыя фразеалагізмы з кампанентам "язык" з'яўляюцца зменнымі. У залежнасці ад таго, які кампанент у іх змяняецца, намі было выдзелена дзве групы.

У першую групу ўваходзяць выразы, у якіх стрыжнёвы кампанент-прыметнік кіруе залежным назоўнікам у вінавальным склоне з прыназоўнікам на: востры на язык [4, с. 210], бойкі на язык [4, с. 128], лёгкі на язык [4, с. 648] і слабы (слабаваты) на язык [5, с. 409].

Фразеалагізмы гэтай групы рэалізуюць формы роду, ліку і склону, напрыклад: лёгкі на язык (-ая, -ае, -ія) - лёгкага на язык, лёгкаму на язык і г. д.

У другую групу ўваходзіць фразеалагізм, стрыжнёвым кампанентам якога з'яўляецца дзеяслоў: язык праглынеш 'вельмі смачны, прыемны, апетытны' [5, с. 241]. Гэты фразеалагізм па форме дзеяслоўны, а па семантыцы - прыметнікавы.

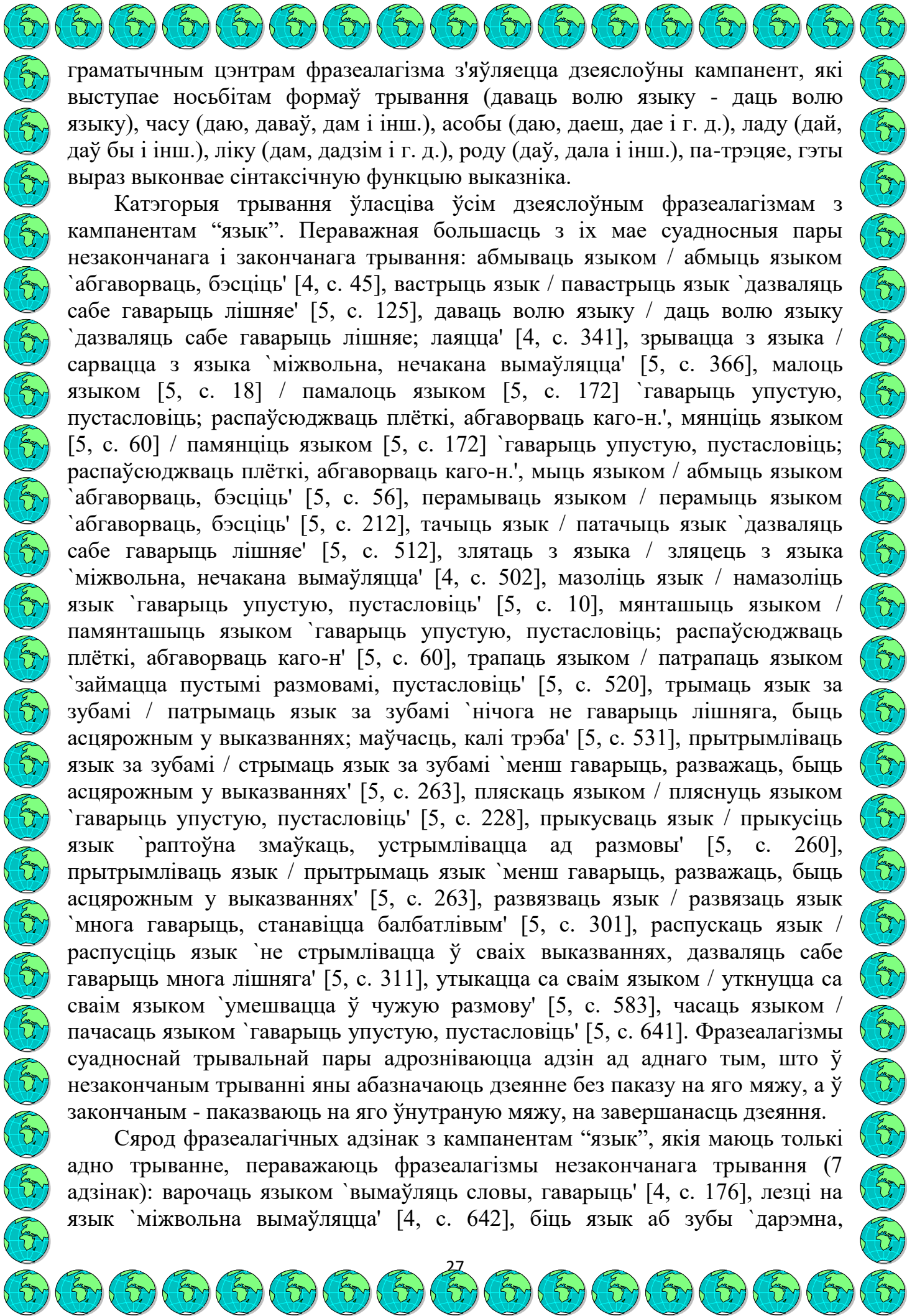
Толькі адзін прыметнікавы фразеалагізм з'яўляецца нязменным: на канцы языка [4, с. 552].

Такім чынам, аналіз прыметнікавых фразеалагічных адзінак з кампанентам "язык" дазваляе зрабіць вывад аб вельмі важным месцы дадзенага семантыка-граматычнага тыпу сярод іншых тыпаў фразеалагізмаў. У большасці прыметнікавых фразеалагізмаў стрыжнёвы кампанент-прыметнік кіруе залежным назоўнікам у вінавальным склоне з прыназоўнікам на.

1.3 Дзеяслоўныя фразеалагізмы

Дзеяслоўныя фразеалагізмы з'яўляюцца адным са шматлікіх семантыка-граматычных тыпаў фразеалагізмаў з кампанентам "язык" (33 адзінкі). Яны абазначаюць дзеянне і выражаюць яго ў катэгорыях трывання, часу і ладу.

Катэгарыяльнае значэнне амаль усіх дзеяслоўных фразеалагізмаў выяўляецца семантычным, марфалагічным і сінтаксічным крытэрыямі. Так, фразеалагізм даваць волю языку [4, с. 341] належыць да дзеяслоўных таму, што, па-першае, ён абазначае дзеянне, якое перадаецца дзеяслоўным словазлучэннем 'дазваляць сабе гаварыць лішняе; ляяцца', па-другое,

граматычным цэнтрам фразеалагізма з'яўляецца дзеяслоўны кампанент, які выступае носьбітам формаў трывання (даваць волю языку - даць волю языку), часу (даю, даваў, дам і інш.), асобы (даю, даеш, дае і г. д.), ладу (дай, даў бы і інш.), ліку (дам, дадзім і г. д.), роду (даў, дала і інш.), па-трэцяе, гэты выраз выконвае сінтаксічную функцыю выказніка.

Катэгорыя трывання ўласціва ўсім дзеяслоўным фразеалагізмам з кампанентам “язык”. Пераважная большасць з іх мае суадносныя пары незакончанага і закончанага трывання: абмываць языком / абмыць языком `абгаворваць, бэсціць' [4, с. 45], вастрыць язык / павастрыць язык `дазваляць сабе гаварыць лішняе' [5, с. 125], даваць волю языку / даць волю языку `дазваляць сабе гаварыць лішняе; лаяцца' [4, с. 341], зрывацца з языка / сарвацца з языка `міжвольна, нечакана вымаўляцца' [5, с. 366], малоць языком [5, с. 18] / памалоць языком [5, с. 172] `гаварыць упустую, пустасловіць; распаўсюджваць плёткі, абгаворваць каго-н.', мянціць языком [5, с. 60] / памянціць языком [5, с. 172] `гаварыць упустую, пустасловіць; распаўсюджваць плёткі, абгаворваць каго-н.', мыць языком / абмыць языком `абгаворваць, бэсціць' [5, с. 56], перамываць языком / перамыць языком `абгаворваць, бэсціць' [5, с. 212], тачыць язык / патачыць язык `дазваляць сабе гаварыць лішняе' [5, с. 512], злятаць з языка / зляцець з языка `міжвольна, нечакана вымаўляцца' [4, с. 502], мазоліць язык / намазоліць язык `гаварыць упустую, пустасловіць' [5, с. 10], мянташыць языком / памянташыць языком `гаварыць упустую, пустасловіць; распаўсюджваць плёткі, абгаворваць каго-н' [5, с. 60], трапаць языком / патрапаць языком `займацца пустымі размовамі, пустасловіць' [5, с. 520], трымаць язык за зубамі / патрымаць язык за зубамі `нічога не гаварыць лішняга, быць асцярожным у выказваннях; маўчасць, калі трэба' [5, с. 531], прытрымліваць язык за зубамі / стрымаць язык за зубамі `менш гаварыць, разважаць, быць асцярожным у выказваннях' [5, с. 263], пляскаць языком / пляснуць языком `гаварыць упустую, пустасловіць' [5, с. 228], прыкусаць язык / прыкусіць язык `раптоўна змаўкаць, устрымлівацца ад размовы' [5, с. 260], прытрымліваць язык / прытрымаць язык `менш гаварыць, разважаць, быць асцярожным у выказваннях' [5, с. 263], развязаць язык / развязаць язык `многа гаварыць, станавіцца балбатлівым' [5, с. 301], распускаць язык / распусціць язык `не стрымлівацца ў сваіх выказваннях, дазваляць сабе гаварыць многа лішняга' [5, с. 311], утыкацца са сваім языком / уткнуцца са сваім языком `умешвацца ў чужую размову' [5, с. 583], часаць языком / пачасаць языком `гаварыць упустую, пустасловіць' [5, с. 641]. Фразеалагізмы суадноснай трывальнай пары адрозніваюцца адзін ад аднаго тым, што ў незакончаным трыванні яны абазначаюць дзеянне без паказу на яго мяжу, а ў закончаным - паказваюць на яго ўнутраную мяжу, на завершанасць дзеяння.

Сярод фразеалагічных адзінак з кампанентам “язык”, якія маюць толькі адно трыванне, пераважаюць фразеалагізмы незакончанага трывання (7 адзінак): варочаць языком `вымаўляць словы, гаварыць' [4, с. 176], лезці на язык `міжвольна вымаўляцца' [4, с. 642], біць язык аб зубы `дарэмна,

безвынікова гаварыць з кім-н.; гаварыць пустое, пустасловіць' [4, с. 110], просіцца з языка `вельмі хочацца сказаць' [5, с. 253], просіцца на язык `вельмі хочацца сказаць' [5, с. 253], не сходзіць з языка `пастаянна вымаўляцца' [5, с. 475], не сыходзіць з языка `пастаянна вымаўляцца' [5, с. 482].

Да фразеалагізмаў закончанага трывання адносяцца наступныя 4 адзінкі: высалапіць язык `вельмі стаміцца, знясіліцца ад якога-н. напружання' [4, с. 258], параспускаць языкі `не стрымліваючыся ў выказваннях, дазволіць гаварыць лішняе' [5, с. 186], праглынуць язык `перастаць гаварыць, змоўкнуць' [5, с. 242], узбрысці на язык `міжвольна сказацца' [5, с. 555].

У цеснай сувязі з катэгорыяй трывання знаходзіцца катэгорыя часу. Фразеалагізмы незакончанага трывання маюць формы цяперашняга часу: мыць языком [5, с. 56], зрывацца з языка [4, с. 513], вастрыць язык [4, с. 179], тачыць язык [5, с. 512], малоць языком [5, с. 18], мянціць языком [5, с. 60], развязаць язык [5, с. 301], прыкусваць язык [5, с. 260] і інш. А фразеалагізмы закончанага трывання - толькі формы будучага простага: пляснуць языком [5, с. 228], намазоліць язык [5, с. 82], распусціць язык [5, с. 312], павастрыць язык [5, с. 125], зляцець з языка [4, с. 502] і інш.

Катэгорыя асобы паказвае на вытворцу дзеяння. Яна ўласціва ўсім дзеяслоўным фразеалагізмам, здольным рэалізоўвацца ў цяперашнім і будучым часе.

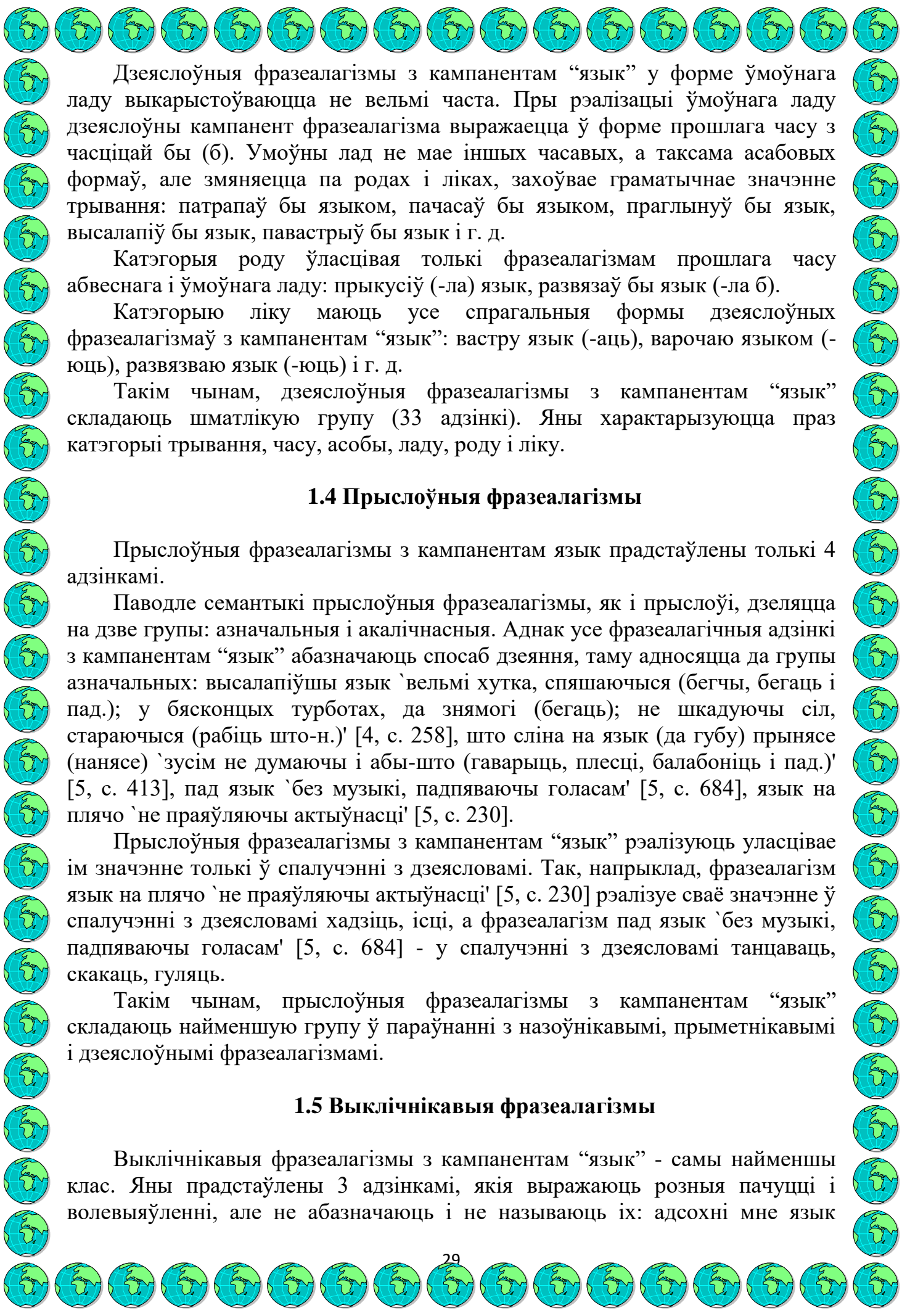
Большасць такіх фразеалагізмаў з кампанентам “язык” ўжываюцца ва ўсіх трох асобах адзіночнага і множнага ліку: тачу язык, тачыш язык, тачыць язык, тачым язык і г. д., мыю языком, мыеш языком, мые языком, мыем языком і г. д., даю волю языку, даеш волю языку, дае волю языку, даем волю языку і г. д.

Невялікую групу складаюць фразеалагізмы з кампанентам “язык”, якія ўжываюцца толькі у форме 3-й асобы. Пры гэтым яны адносяцца не да чалавека, а да прадмета: зрывацца з языка [4, с. 513], злятаць з языка [4, с. 502], лезці на язык [4, с. 642], не сходзіць з языка [5, с. 475], не сыходзіць з языка [5, с. 482], узбрысці на язык [5, с. 555], просіцца з языка [5, с. 253], просіцца на язык [4, с. 253].

Катэгорыя ладу абазначае адносіны дзеяння да рэчаіснасці. Выдзяляюцца тры лады: абвесны, загадны і ўмоўны [9, с. 125].

У форме абвеснага ладу, які рэалізуецца ў формах цяперашняга, прошлага і будучага часу, ужываюцца ўсе фразеалагізмы з кампанентам “язык”, напрыклад: б'ю (-еш, -е, -ём, -яце, -юць, біў, -ла, -лі і г. д.) язык аб зубы, варочаю (-еш, -е, -ем, -яце, -юць, варочаў, -ла, -лі і г. д.) языком, развязаю (-еш, -е, -ем, -яце, -юць, развязаў, -ла, -лі і г. д.) язык і інш.

Ужыванне фразеалагізмаў з кампанентам “язык” у форме загаднага ладу вельмі абмежаванае, таму што большасць дзеяслоўных фразеалагізмаў характарызуе асобу ці прадмет у формах часу, а загадны лад не мае формаў часу і несумяшчальны з якаснай характарыстыкай: дай волю языку, развяза язык і інш.

Дзеяслоўныя фразеалагізмы з кампанентам “язык” у форме ўмоўнага ладу выкарыстоўваюцца не вельмі часта. Пры рэалізацыі ўмоўнага ладу дзеяслоўны кампанент фразеалагізма выражаецца ў форме прошлага часу з часціцай бы (б). Умоўны лад не мае іншых часавых, а таксама асабовых формаў, але змяняецца па родах і ліках, захоўвае граматычнае значэнне трывання: патрапаў бы языком, пачасаў бы языком, праглынуў бы язык, высалапіў бы язык, павастрыў бы язык і г. д.

Катэгорыя роду ўласцівая толькі фразеалагізмам прошлага часу абвеснага і ўмоўнага ладу: прыкусиў (-ла) язык, развязаў бы язык (-ла б).

Катэгорыю ліку маюць усе спрагальныя формы дзеяслоўных фразеалагізмаў з кампанентам “язык”: вастру язык (-аць), варочаю языком (-юць), развязаю язык (-юць) і г. д.

Такім чынам, дзеяслоўныя фразеалагізмы з кампанентам “язык” складаюць шматлікую групу (33 адзінкі). Яны характарызуюцца праз катэгорыі трывання, часу, асобы, ладу, роду і ліку.

1.4 Прыслоўныя фразеалагізмы

Прыслоўныя фразеалагізмы з кампанентам язык прадстаўлены толькі 4 адзінкамі.

Паводле семантыкі прыслоўныя фразеалагізмы, як і прыслоўі, дзеляцца на дзве групы: азначальныя і акалічнасныя. Аднак усе фразеалагічныя адзінкі з кампанентам “язык” абазначаюць спосаб дзеяння, таму адносяцца да групы азначальных: высалапіўшы язык `вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы, бегаць і пад.); у бясконцых турботах, да знямогі (бегаць); не шкадуючы сіл, стараючыся (рабіць што-н.)' [4, с. 258], што сліна на язык (да губу) прынясе (нанясе) `зусім не думаючы і абы-што (гаварыць, плесці, балабоніць і пад.)' [5, с. 413], пад язык `без музыкі, падпяваючы голасам' [5, с. 684], язык на плячо `не праўляючы актыўнасці' [5, с. 230].

Прыслоўныя фразеалагізмы з кампанентам “язык” рэалізуюць уласцівае ім значэнне толькі ў спалучэнні з дзеясловамі. Так, напрыклад, фразеалагізм язык на плячо `не праўляючы актыўнасці' [5, с. 230] рэалізуе сваё значэнне ў спалучэнні з дзеясловамі хадзіць, ісці, а фразеалагізм пад язык `без музыкі, падпяваючы голасам' [5, с. 684] - у спалучэнні з дзеясловамі танцаваць, скакаць, гуляць.

Такім чынам, прыслоўныя фразеалагізмы з кампанентам “язык” складаюць найменшую групу ў параўнанні з назоўнікавымі, прыметнікавымі і дзеяслоўнымі фразеалагізмамі.

1.5 Выклічнікавыя фразеалагізмы

Выклічнікавыя фразеалагізмы з кампанентам “язык” - самы найменшы клас. Яны прадстаўлены 3 адзінкамі, якія выражаюць розныя пачуцці і волевыяўленні, але не абазначаюць і не называюць іх: адсохні мне язык

‘клятвеннае запэўненне ў справядлівасці сказанага’ [4, с. 77], каб язык адсох ‘вokліч абурэння, асуджэння таго, хто сказаў што-н. непрымальнае’ [4, с. 534], ціпун на язык ‘рэзкае асуджэнне чыйго-н. недарэчнага выказвання, нядобрае пажаданне таму, хто гаворыць не тое, што трэба’ [5, с. 625].

Выражаюць разнастайныя эмоцыі, хоць і не валодаюць намінатыўнай функцыяй.

Усе выклічнікавыя фразеалагізмы паводле семантыкі падзяляюцца на шэсць груп: эмацыянальныя, эмацыянальна-валявыя, пабуджальныя, фразеалагізмы-пажаданні, фразеалагізмы моўнага этыкету і фразеалагізмы-клятвы [9, с. 137]. Фразеалагізмы ж з кампанентам “язык” прадстаўлены дзвюма групамі:

фразеалагізмы-пажаданні: каб язык адсох [4, с. 534] ‘вokліч абурэння, асуджэння таго, хто сказаў што-н. непрымальнае’, ціпун на язык ‘рэзкае асуджэнне чыйго-н. недарэчнага выказвання, нядобрае пажаданне таму, хто гаворыць не тое, што трэба’ [5, с. 625];

фразеалагізмы-клятвы: адсохні мне язык ‘клятвеннае запэўненне ў справядлівасці сказанага’ [4, с. 77].

Выклічнікавыя фразеалагізмы не маюць граматычных значэнняў роду, ліку, склону, часу, асобы і г. д. Яны нязменныя, сінтаксічна не звязваюцца са структурай сказа і не з’яўляюцца членамі сказа.

Такім чынам, выклічнікавыя фразеалагізмы з кампанентам “язык” выконваюць не менш важную ролю, чым іншыя фразеалагічныя адзінкі, выражаючы розныя пачуцці і волевыяўленні, але не абазначаючы і не называючы іх. З сінтаксічнага боку яны не звязаны з іншымі словамі, не з’яўляюцца членамі сказа і займаюць у ім ізаляваную пазіцыю.

ГЛАВА 2 Фразеалагізмы, несудносныя з часцінамі мовы

Апрача фразеалагізмаў, судносных з пэўнымі часцінамі мовы, шматлікую групу складаюць фразеалагічныя адзінкі з кампанентам “язык”, якія нельга супаставіць з тым ці іншым словам (59 адзінак).

Гэтыя фразеалагізмы характарызуюць дзеянне або стан асобы ці прадмета, і іх рэалізацыя ў маўленні, за рэдкім выключэннем, немагчымая без дапаўнення іх назвай суб’екта ва ўскосных склонах: язык меле (у каго) ‘хто-н. гаворыць пустое, пустасловіць’ [5, с. 28]; падрэзаць язык (каму) ‘прымусіць каго-н. замоўкнуць, менш гаварыць лішняе’ [5, с. 144]; пацягнула за язык (каго) ‘знянацку захацелася каму-н. выказацца, запытаць пра што-н.’ [4, с. 200]; язык без касцей (у каго) ‘хто-н. вельмі балбатлівы, гаворыць лішняе’ [4, с. 564] і інш.

Разглядаючы несудносныя фразеалагізмы з кампанентам “язык” паводле іх семантычнай накіраванасці, можна адзначыць, што адны з іх характарызуюць чалавека, другія - прадметы. Адпаведна з гэтым дадзеныя фразеалагізмы можна падзяліць на дзве групы: суб’ектныя і аб’ектныя.

Сярод фразеалагізмаў з кампанентам “язык” пераважаюць суб'ектныя. Яны ў залежнасці ад таго, што абазначаюць, падзяляюцца на дзве падгрупы.

У першую падгрупу ўваходзяць выразы з агульным значэннем дзеяння, якое з'яўдаецца адчувае асоба: язык не паварочваецца `хто-н. баіцца, не адважваецца, саромеецца ці не мае ахвоты (сказаць, запытаць і пад.)' [5, с. 124], язык прысох <да зубоў> `хто-н. раптоўна страціў здольнасць гаварыць (ад страху, здзіўлення і пад.)' [5, с. 263], язык адняўся `хто-н. раптоўна змоўк, страціў здольнасць гаварыць (ад страху, здзіўлення і пад.)' [4, с. 72], язык гладка ходзіць `хто-н. умее свабодна, лёгка і прыгожа гаварыць' [4, с. 304] і інш.

Другая падгрупа аб'ядноўвае фразеалагізмы з агульным значэннем стану, у якім знаходзіцца асоба: востры язык `хто-н. дасціпны, з'едлівы ў размове' [4, с. 210], жаба на языку не спячэцца `хто-н. вельмі балбатлівы, не ўмее трымаць сакрэты' [4, с. 420], язык каля (ля) вушэй матляецца `хто-н. празмерна балбатлівы, гаворыць многа лішняга' [5, с. 25], язык без касцей `хто-н. вельмі балбатлівы, гаворыць лішняе' [4, с. 564], язык доўгі `хто-н. занадта балбатлівы, не ўмее стрымліваць сябе ў размове ці захоўваць тайну' [5, с. 686] і інш.

Аб'ектныя фразеалагізмы семантычна накіраваныя на неадушаўленыя прадметы, хоць у асобных выпадках ускосна могуць звязвацца і з асобай: як карова языком злізала `хто-н. бясследна знік, перастаў існаваць ці што-н. раптоўна знікла' [4, с. 501], можна язык зламаць `цяжка вымавіць што-н. (слова, фразу і пад.)' [4, с. 501], трымаць язык на прывязі `захоўваць што-н. у тайне, быць асцярожным у выказваннях; маўчаць, калі трэба' [5, с. 532], цягнуць за язык `прымушаць сказаць, выказаць, расказаць што-н.' [5, с. 632], язык зломіш `цяжка вымавіць што-н. (слова, фразу і пад.)' [4, с. 502] і інш.

Як бачым, фразеалагізмы з кампанентам “язык”, несуднасныя з часцінамі мовы, не менш пашыраны, чым іншыя семантыка-граматычныя тыпы. Сэнсавы змест несуднасных фразеалагізмаў раскрываецца з дапамогай прэдыкатыўнага словазлучэння, у складзе якога ролю граматычнага ці лагічнага дзейніка выконвае няпэўны займеннік. Разам з тым, паводле семантычнай накіраванасці адны несуднасныя фразеалагізмы могуць характарызаваць чалавека, іншыя ж - прадметы.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

У выніку даследавання фразеалагізмаў з кампанентам “язык”, якіх намі было зафіксавана 110 адзінак, быў праведзены іх марфалагічны аналіз. Намі былі выдзелены наступныя тыпы: фразеалагізмы, суднасныя з часцінамі мовы (прыслоўныя - 4 адзінкі, дзеяслоўныя - 33, назоўнікавыя - 5, выклічнікавыя - 3, прыметнікавыя - 6) і фразеалагізмы, несуднасныя з часцінамі мовы - 59 адзінак.

Граматычнае даследаванне фразеалагічных адзінак з кампанентам “язык” дазваляе зрабіць наступныя вывады.

Па-першае, фразеалагізмы маюць не толькі прыватнае, але і абагульненае значэнне, дзякуючы чаму паводле свайго катэгорыяльнага значэння адны фразеалагізмы суадносяцца з рознымі часцінамі мовы, а другая частка з'яўляецца несудадноснай з часцінамі мовы.

Па-другое, найлепшы вынік пры выяўленні катэгорыяльнага значэння фразеалагічнай адзінкі мае комплексны падыход, улік усіх трох паказчыкаў, цэласны аналіз семантыкі, марфалагічных асаблівасцей і сінтаксічнай функцыі ў сказе.

Назоўнікавыя фразеалагізмы з кампанентам “язык” выражаюць агульную катэгорыю прадметнасці, якая дапаўняецца і канкрэтызуецца прыватнымі катэгорыямі роду, ліку і склону.

Прыметнікавыя фразеалагізмы выступаюць як якасная характарыстыка асобы, так і якасная характарыстыка прадмета, з'яўляючыся не толькі зменнымі выразамі, але і нязменнымі.

Усе дзеяслоўныя фразеалагізмы ўжываюцца толькі ў незначальнай форме, бо рэалізуюць сваё значэнне пры строга акрэсленых словах-суправаджальніках. Характарызуюцца праз катэгорыі трывання, часу, асобы, ладу, роду і ліку.

Прыслоўныя фразеалагізмы належаць толькі да азначальнай семантычнай групы. Рэалізуюць уласцівае ім значэнне толькі ў спалучэнні з дзеясловамі.

Выклічнікавыя фразеалагізмы выражаюць розныя пачуцці і волевыяўленні, але не абазначаючы і не называючы іх. З сінтаксічнага боку яны не звязаны з іншымі словамі, не з'яўляюцца членамі сказа і займаюць у ім ізаляваную пазіцыю.

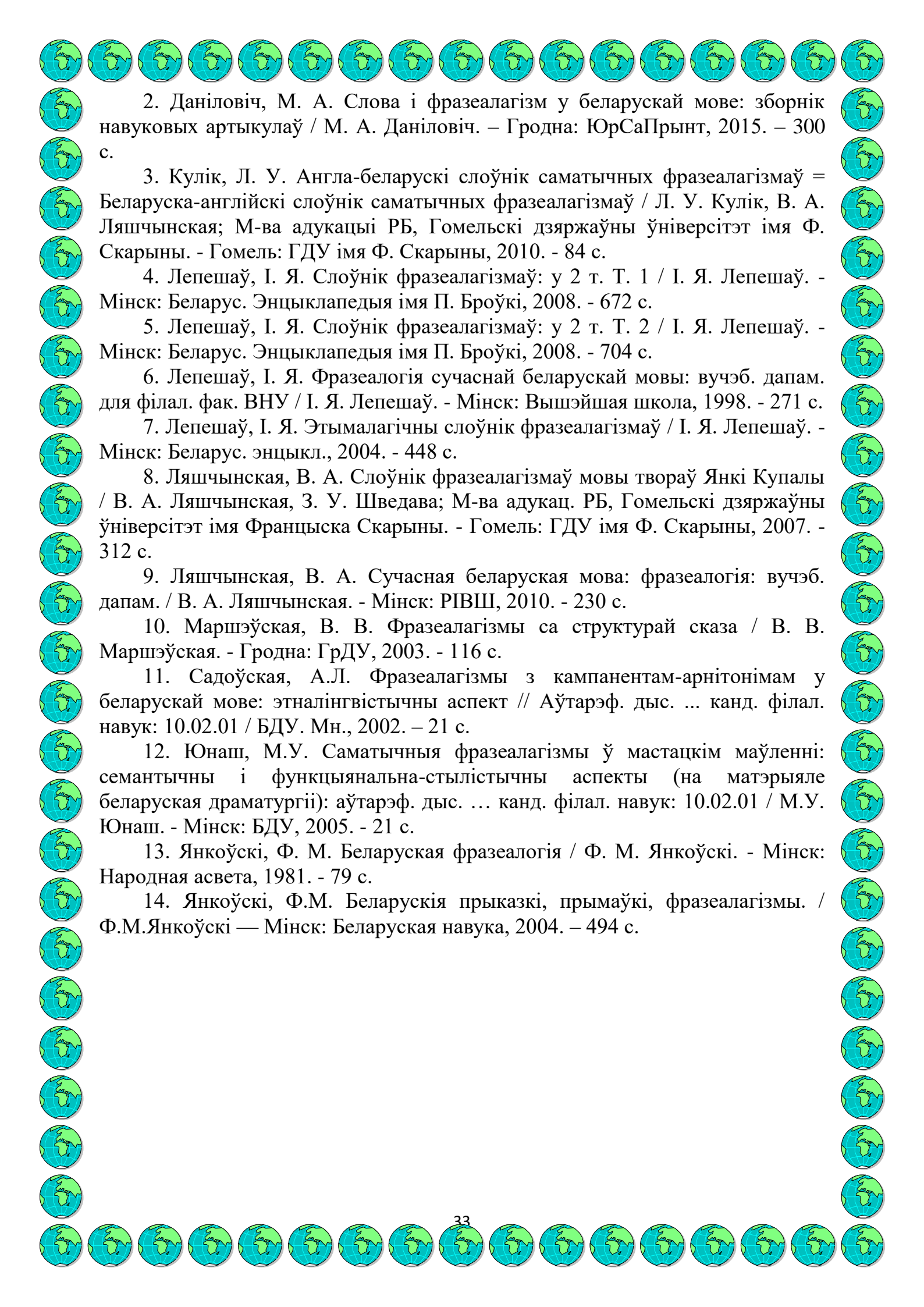
Фразеалагізмы з кампанентам “язык”, несудадносныя з часцінамі мовы, не менш пашыраны, чым іншыя семантыка-граматычныя тыпы. Сэнсавы змест несудадносных фразеалагізмаў раскрываецца з дапамогай прэдыкатыўнага словазлучэння, у складзе якога ролю граматычнага ці лагічнага дзейніка выконвае няпэўны займеннік. Разам з тым, паводле семантычнай накіраванасці адны несудадносныя фразеалагізмы могуць характарызаваць чалавека, іншыя ж - прадметы.

Як бачым, фразеалагізмы з кампанентам “язык” складаюць даволі значную па колькасці групу фразеалагічных адзінак. Іх характарыстыка ў марфалагічным аспекце паказала, што адны адзінкі выступаюць як больш прадуктыўныя, другія - менш прадуктыўныя. Фразеалагічныя адзінкі з кампанентам “язык” узбагачаюць мову і выступаюць як сродкі яе выразнасці і эмацыянальнасці.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Аксамітаў, А. С. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа: звыш 6000 слоўн. арт. / пад рэд. А. С. Аксамітава. - Мінск: Навука і тэхніка, 1993. - 655 с.

2. Даніловіч, М. А. Слова і фразеалагізм у беларускай мове: зборнік навуковых артыкулаў / М. А. Даніловіч. – Гродна: ЮрСаПрынт, 2015. – 300 с.

3. Кулік, Л. У. Англа-беларускі слоўнік саматычных фразеалагізмаў = Беларуска-англійскі слоўнік саматычных фразеалагізмаў / Л. У. Кулік, В. А. Ляшчынская; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. - Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. - 84 с.

4. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Т. 1 / І. Я. Лепешаў. - Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. - 672 с.

5. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Т. 2 / І. Я. Лепешаў. - Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. - 704 с.

6. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. - Мінск: Вышэйшая школа, 1998. - 271 с.

7. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. - Мінск: Беларус. энцыкл., 2004. - 448 с.

8. Ляшчынская, В. А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава; М-ва адукац. РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны. - Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. - 312 с.

9. Ляшчынская, В. А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. - Мінск: РІВШ, 2010. - 230 с.

10. Маршэўская, В. В. Фразеалагізмы са структурай сказа / В. В. Маршэўская. - Гродна: ГрДУ, 2003. - 116 с.

11. Садоўская, А.Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект // Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / БДУ. Мн., 2002. – 21 с.

12. Юнаш, М.У. Саматычныя фразеалагізмы ў мастацкім маўленні: семантычны і функцыянальна-стылістычны аспекты (на матэрыяле беларускай драматургіі): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / М.У. Юнаш. - Мінск: БДУ, 2005. - 21 с.

13. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія / Ф. М. Янкоўскі. - Мінск: Народная асвета, 1981. - 79 с.

14. Янкоўскі, Ф.М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. / Ф.М.Янкоўскі — Мінск: Беларуская навука, 2004. – 494 с.

Даследчая работа

“Змяненні слоўнікавага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы: на матэрыяле супастаўлення тлумачальнага слоўніка пад рэдакцыяй М. Р. Судніка 1999 года і тлумачальнага слоўніка пад рэдакцыяй І. Л. Капылова 2016 года”

Аўтар працы:

Кімбар Валерыя ,

ДУА “Сярэдняя школа № 2 г. Смаргоні”

Кіраўнік працы: Царык М. М.

УВОДЗІНЫ

Мова – своеасаблівы феномен культуры чалавечага грамадства. Сучасная навука лічыць мову з’явай сацыяльнай, а не біялагічнай, бо мова не перадаецца па спадчыне. Дзіця авалодвае моваю таго калектыву, у якім расце і выхоўваецца. Мова асобнага чалавека ўзнікае і развіваецца толькі ў грамадстве і пад уздзеяннем калектыву. Значыць, мова не нейчы дарунак і не вынаходніцтва адной асобы. Гэта сацыяльная (грамадская) з’ява, а не чыста індывідуальная, бо без грамадства мова немагчымая. Як і наадварот: без мовы не існуе грамадства, бо людзі не змаглі б паразумецца адзін з адным, наладзіць вытворчасць, свой побыт [1, с. 10].

Усе вялікія і малыя асаблівасці жыцця нашага народа (прыродныя ўмовы і геаграфія краіны, узровень народнай гаспадаркі, кантакты з іншымі народамі, характар грамадскай думкі, асаблівасці мыслення і псіхікі людзей, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы паводзін, развіццё культуры і мастацтва, духоўнае жыццё) адлюстроўваліся ў мове. Мова – гэта не толькі сродак зносін і сувязей, але і люстэрка жыцця ўвогуле [1, с. 10].

Сёння беларуская мова – высокаразвітая мова з багатым слоўніковым запасам, які пастаянна папаўняецца [8, с. 1]. І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ пісаў: “Няма нерухомасці ў мове. У мове, як і ў прыродзе, усё жыве, усё рухаецца, усё змяняецца”.

Лексіка беларускай мовы пастаянна змяняецца, няспынна ўзбагачаецца, абнаўляецца. Адны словы існуюць на працягу стагоддзяў, другія – знікаюць, не паспеўшы з’явіцца, часам набываюць іншыя значэнні. Гэта рухомасць і зменлівасць абумоўлены тым, што мова, і ў першую чаргу яе слоўнікавы склад, непасрэдна звязаны як з вытворчай, так і з грамадскай дзейнасцю людзей. Для таго, каб мова магла паўнацэнна выконваць сваю асноўную функцыю – функцыю асноўнага сродку зносін – яе слоўнікавы склад павінен хутка рэагаваць, адлюстроўваць і фіксаваць змяненні, якія адбываюцца ва ўсіх сферах жыцця і дзейнасці людзей. Любыя перамены ў грамадскім развіцці непазбежна цягнуць за сабой змяненні ў слоўніку. Слоўнікавы склад любой мовы не паддаецца дакладнаму ўліку, мае “адкрыты” характар дзякуючы семантычнай, стылістычнай, словаўтваральнай рухомасці.

Аб’ектам дадзенага даследавання з’яўляюцца “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” 1999 года пад рэдакцыяй М. Р. Судніка (далей - слоўнік 1999 года) і “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” 2016 года пад рэдакцыяй І. Л. Капылова (далей – слоўнік 2016 года), якія адлюстроўваюць характар развіцця лексіка-семантычнай сістэмы мовы.

Тлумачальныя слоўнікі – гэта лінгвістычныя слоўнікі, у якіх раскрываецца значэнне слоў і іх ужыванне ў мове. Гэтыя слоўнікі найбольш поўна адлюстроўваюць слоўнікавы склад мовы на пэўным этапе яе развіцця і раскрываюць самае істотнае ў слове – яго семантыку і асаблівасці функцыянавання [12, с. 49]. Акрамя таго, тлумачальныя слоўнікі адлюстроўваюць напісанне, вымаўленне і месца націску ў слове, змяшчаюць яго граматычную характарыстыку, прыводзяць некаторыя граматычныя формы, найбольш тыповыя словазлучэнні і фразеалагізмы з дадзеным словам, даюць гістарычныя і этымалагічныя звесткі пра асобныя словы [6, с. 4]. Цэнтральную частку тлумачальнага слоўніка займае агульнаўжывальная лексіка, без гэтых слоў нельга сфармуляваць і выказаць думкі, без іх немагчыма далейшае развіццё і ўдасканаленне самой лексікі. У склад агульнаўжывальнай лексікі ўваходзяць словы розных лексіка-семантычных груп, розных часцін мовы і розных стылістычных разрадаў. Актыўная лексіка супрацьпастаўляецца пасіўнай лексіцы. Пасіўная лексіка – частка слоўнікавага складу, маларазумелая ці невядомая ўсім носьбітам мовы і па гэтай прычыне малаўжывальная ў жывых паўсядзённых зносінах. Гэта словы, якія маюць адценне ўстарэласці або навізны. У тлумачальных слоўніках беларускай літаратурнай мовы такія пласты лексікі, як устарэлыя словы і неалагізмы, прадстаўлены ў поўным аб’ёме.

Прадметам даследавання з’яўляюцца змяненні слоўнікавага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы, апісанне тыпаў і сродкаў змянення.

Актуальнасць даследавання. Лексічны склад мовы адразу рэагуе на змяненні ў жыцці грамадства ў працэсе гістарычнага развіцця. Вывучэнне змяненняў лексічнага складу мовы цесна звязана з развіццём грамадства. Назіранні за ўмовамі з’яўлення, функцыянавання, знікнення слоў дазваляе

вызначыць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Устарэлыя словы, неалагізмы, змяненне лексічных значэнняў слоў з'яўляецца лексічным матэрыялам, які вывучаецца ў сярэдняй школе і вышэйшых навучальных установах, таму вынікі і матэрыялы даследавання могуць быць выкарыстаны на ўроках беларускай мовы і факультатывных занятках пры вывучэнні лексікалогіі, словаўтварэння, лексікаграфіі, на ўроках літаратуры. І, наогул, веданне сучаснага слоўнікавага складу карысна для любога носьбіта беларускай мовы, як для сталага настаўніка, так і для вучня.

Мэта даследавання: выяўленне змяненняў слоўнікавага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы пры параўнанні выданняў “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” 1999 года і 2016 года.

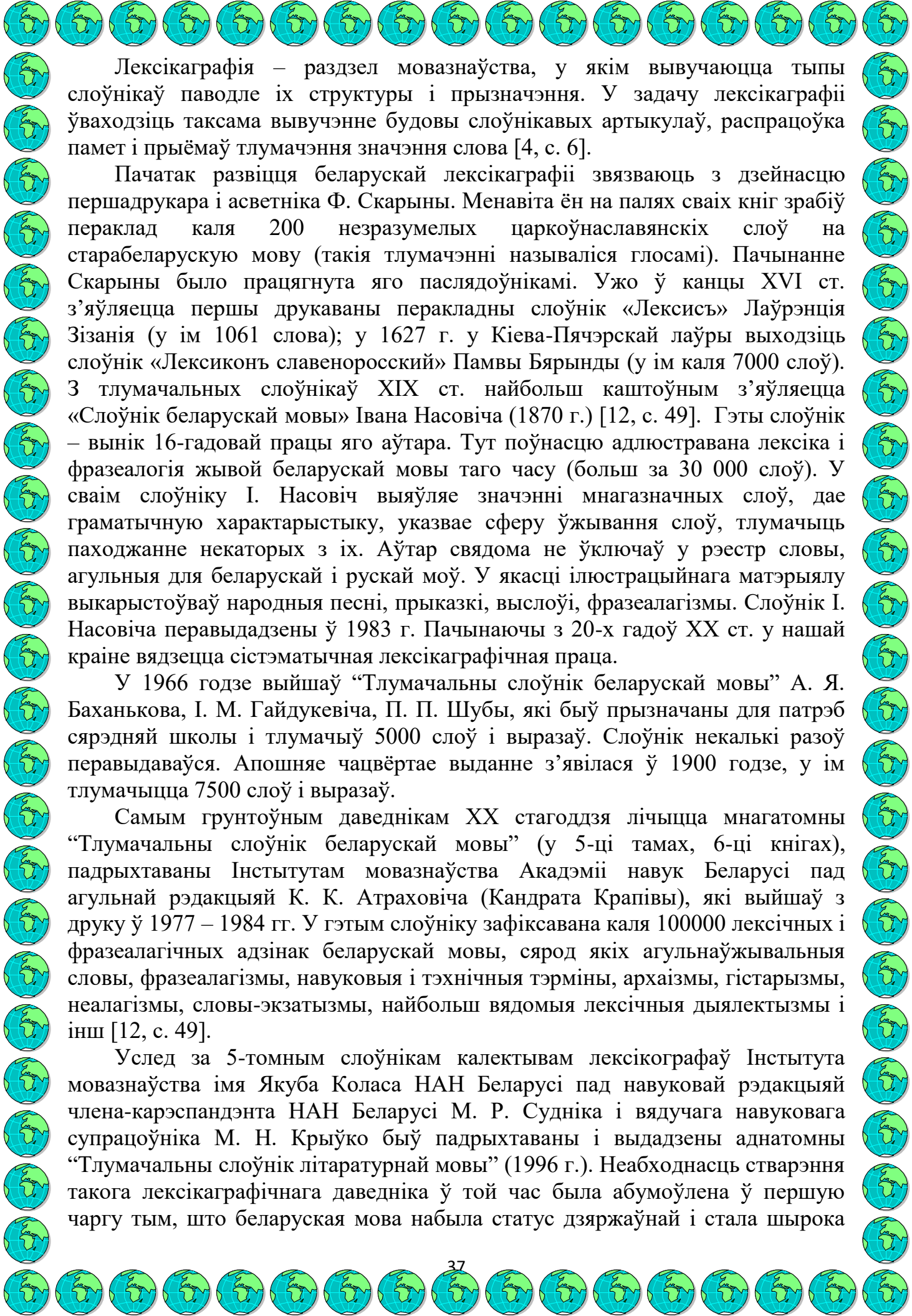
Для дасягнення пастаўленай мэты ў межах даследчай працы вырашаліся наступныя **задачы:**

- вызначыць асаблівасці развіцця беларускіх тлумачальных слоўнікаў;
- правесці параўнальны аналіз “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” 1999 года і 2016 года;
- выявіць словы, якія папоўнілі слоўнікавы склад “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” 2016 года;
- выявіць словы, якія не ўключаны ў рэестр “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” 2016 года;
- паказаць змяненні стылістычнай характарыстыкі слова і змяненні ў тэрміналагічных і фразеалагічных спалучэннях.

Даследаванне праводзілася з выкарыстаннем разнастайных метадаў на розных этапах яго ажыццяўлення. Пры зборы навуковай інфармацыі па тэме, вызначэнні дасягненняў і наяўных меркаванняў па дадзенай тэме быў прыменены аналіз навуковых крыніц. Для выяўлення змяненняў у слоўніках 1999 года і 2016 года карысталіся параўнальным метадам. Дэдуктыўны метада выкарыстоўваўся ў працэсе аналізу матэрыялу. Прыём класіфікацыі слоў у залежнасці ад іх змяненняў. Індуктыўны метада прымяняўся ў працэсе назірання, фіксацыі і інтэрпрэтацыі фактаў, на аснове якіх былі зроблены агульныя вывады.

ГЛАВА 1 З ГІСТОРЫІ ТЛУМАЧАЛЬНЫХ СЛОЎНІКАЎ

Усе словы беларускай мовы ўтвараюць яе лексічны склад – лексіку. Вывучэнне лексікі роднай мовы ўзбагачае слоўнікавы запас чалавека, павышае культуру яго вуснай і пісьмовай мовы, пашырае веды пра навакольную рэчаіснасць.

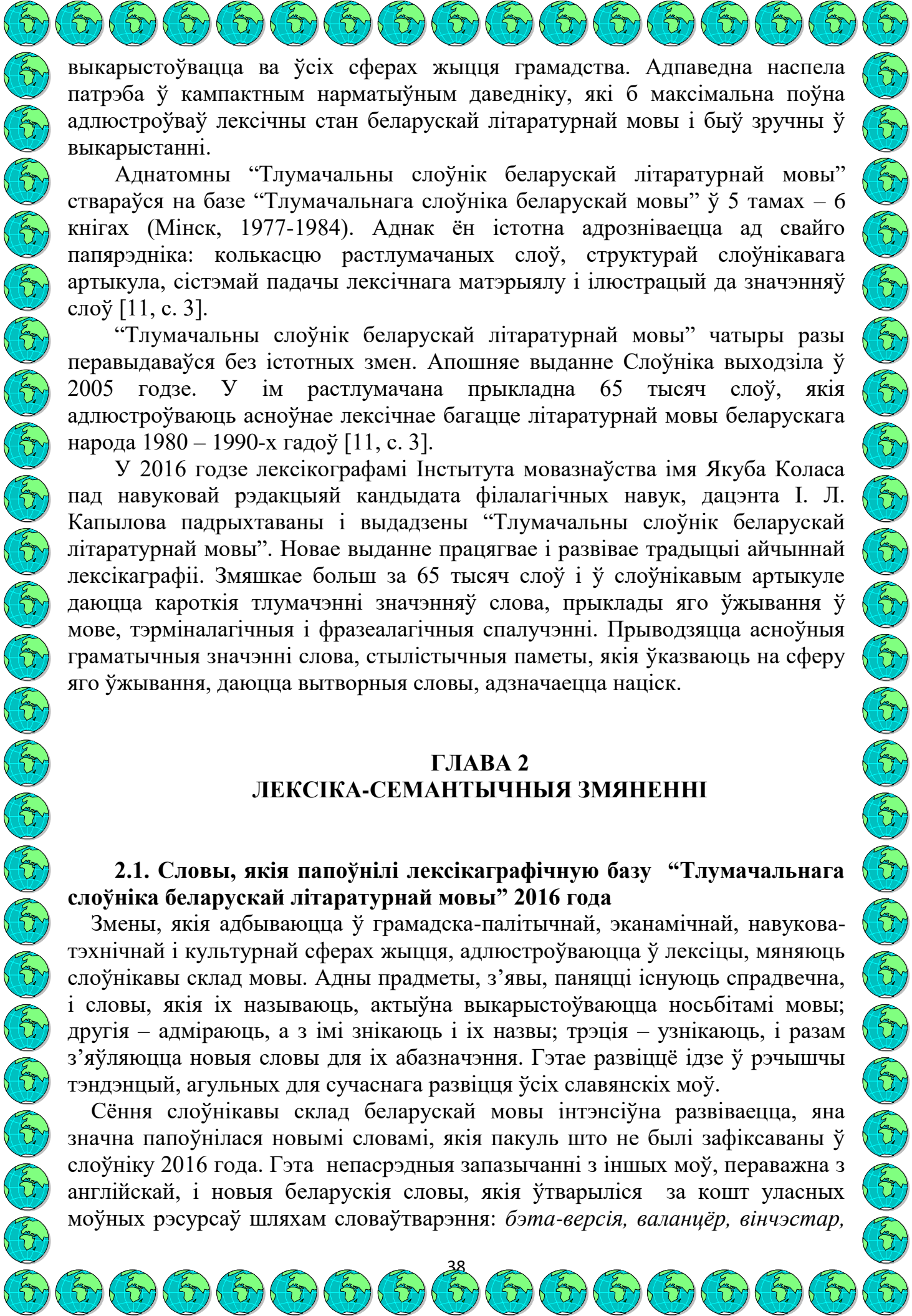
Лексікаграфія – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца тыпы слоўнікаў паводле іх структуры і прызначэння. У задачу лексікаграфіі ўваходзіць таксама вывучэнне будовы слоўнікавых артыкулаў, распрацоўка памет і прыёмаў тлумачэння значэння слова [4, с. 6].

Пачатак развіцця беларускай лексікаграфіі звязваюць з дзейнасцю першадрукара і асветніка Ф. Скарыны. Менавіта ён на палях сваіх кніг зрабіў пераклад каля 200 незразумелых царкоўнаславянскіх слоў на старабеларускую мову (такія тлумачэнні называліся глосамі). Пачынанне Скарыны было працягнута яго паслядоўнікамі. Ужо ў канцы XVI ст. з’яўляецца першы друкаваны перакладны слоўнік «Лексисъ» Лаўрэнція Зізання (у ім 1061 слова); у 1627 г. у Кіева-Пячэрскай лаўры выходзіць слоўнік «Лексиконъ славеноросский» Памвы Бярынды (у ім каля 7000 слоў). З тлумачальных слоўнікаў XIX ст. найбольш каштоўным з’яўляецца «Слоўнік беларускай мовы» Івана Насовіча (1870 г.) [12, с. 49]. Гэты слоўнік – вынік 16-гадовай працы яго аўтара. Тут поўнаасцю адлюстравана лексіка і фразеалогія жывой беларускай мовы таго часу (больш за 30 000 слоў). У сваім слоўніку І. Насовіч выяўляе значэнні мнагазначных слоў, дае граматычную характарыстыку, указвае сферу ўжывання слоў, тлумачыць паходжанне некаторых з іх. Аўтар свядома не ўключаў у рэестр словы, агульныя для беларускай і рускай моў. У якасці ілюстрацыйнага матэрыялу выкарыстоўваў народныя песні, прыказкі, выслоўі, фразеалагізмы. Слоўнік І. Насовіча перавыдадзены ў 1983 г. Пачынаючы з 20-х гадоў XX ст. у нашай краіне вядзецца сістэматычная лексікаграфічная праца.

У 1966 годзе выйшаў “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча, П. П. Шубы, які быў прызначаны для патрэб сярэдняй школы і тлумачыў 5000 слоў і выказаў. Слоўнік некалькі разоў перавыдаваўся. Апошняе чацвёртае выданне з’явілася ў 1900 годзе, у ім тлумачыцца 7500 слоў і выказаў.

Самым грунтоўным даведнікам XX стагоддзя лічыцца мнагатомны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” (у 5-ці тамах, 6-ці кнігах), падрыхтаваны Інстытутам мовазнаўства Акадэміі навук Беларусі пад агульнай рэдакцыяй К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы), які выйшаў з друку ў 1977 – 1984 гг. У гэтым слоўніку зафіксавана каля 100000 лексічных і фразеалагічных адзінак беларускай мовы, сярод якіх агульнаўжывальныя словы, фразеалагізмы, навуковыя і тэхнічныя тэрміны, архаізмы, гістарызмы, неалагізмы, словы-экзатызмы, найбольш вядомыя лексічныя дыялектызмы і інш [12, с. 49].

Услед за 5-томным слоўнікам калектывам лексікографаў Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі пад навуковай рэдакцыяй члена-карэспандэнта НАН Беларусі М. Р. Судніка і вядучага навуковага супрацоўніка М. Н. Крыўко быў падрыхтаваны і выдадзены аднатомны “Тлумачальны слоўнік літаратурнай мовы” (1996 г.). Неабходнасць стварэння такога лексікаграфічнага даведніка ў той час была абумоўлена ў першую чаргу тым, што беларуская мова набыла статус дзяржаўнай і стала шырока

выкарыстоўацца ва ўсіх сферах жыцця грамадства. Аднак наспела патрэба ў кампактным нарматыўным даведніку, які б максімальна поўна адлюстроўваў лексічны стан беларускай літаратурнай мовы і быў зручны ў выкарыстанні.

Аднатомны “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” ствараўся на базе “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ў 5 тамах – 6 кнігах (Мінск, 1977-1984). Аднак ён істотна адрозніваецца ад свайго папярэдніка: колькасцю растлумачаных слоў, структурай слоўнікавага артыкула, сістэмай падачы лексічнага матэрыялу і ілюстрацый да значэнняў слоў [11, с. 3].

“Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” чатыры разы перавыдаваўся без істотных змен. Апошняе выданне Слоўніка выходзіла ў 2005 годзе. У ім растлумачана прыкладна 65 тысяч слоў, якія адлюстроўваюць асноўнае лексічнае багацце літаратурнай мовы беларускага народа 1980 – 1990-х гадоў [11, с. 3].

У 2016 годзе лексікографамі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа пад навуковай рэдакцыяй кандыдата філалагічных навук, дацэнта І. Л. Капылова падрыхтаваны і выдадзены “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы”. Новае выданне працягвае і развівае традыцыі айчыннай лексікаграфіі. Змяшчае больш за 65 тысяч слоў і ў слоўнікавым артыкуле даюцца кароткія тлумачэнні значэнняў слова, прыклады яго ўжывання ў мове, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні. Прыводзяцца асноўныя граматычныя значэнні слова, стылістычныя паметы, якія ўказваюць на сферу яго ўжывання, даюцца вытворныя словы, адзначаецца націск.

ГЛАВА 2 ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ

2.1. Словы, якія папоўнілі лексікаграфічную базу “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” 2016 года

Змены, якія адбываюцца ў грамадска-палітычнай, эканамічнай, навукова-тэхнічнай і культурнай сферах жыцця, адлюстроўваюцца ў лексіцы, мяняюць слоўнікавы склад мовы. Адно прадметы, з’явы, паняцці існуюць спрадвечна, і словы, якія іх называюць, актыўна выкарыстоўваюцца носьбітамі мовы; другія – адміраюць, а з імі знікаюць і іх назвы; трэція – узнікаюць, і разам з’яўляюцца новыя словы для іх абазначэння. Гэтае развіццё ідзе ў рэчышчы тэндэнцый, агульных для сучаснага развіцця ўсіх славянскіх моў.

Сёння слоўнікавы склад беларускай мовы інтэнсіўна развіваецца, яна значна папоўнілася новымі словамі, якія пакуль што не былі зафіксаваны ў слоўніку 2016 года. Гэта непасрэдняе запазычэнні з іншых моў, пераважна з англійскай, і новыя беларускія словы, якія ўтварыліся за кошт уласных моўных рэсурсаў шляхам словаўтварэння: *бэта-версія, валанцёр, вінчэстар,*

вэб-сайт, гастарбайтар, гендар, геном, гіпермаркет, гламур, дамафон, дамен, дамова, дрэс-код, дэвайс, інтэрнэт, камп'ютарызацыя, кантрацэпцыя, карупцыянер, клон (спец.), ксеракопія, мадэм, майстар-клас, маркер, медыя, прынтар, сайт, слэнг, субкультура, тонік, трэнд, фанат, фанатэка, фармацэраваць, фаст-фуд, фітнес, флікер, фэнтэзі, хай-тэк, харызма, хіт, хмарачос, холдынг, хоспіс, эвакуатар і інш. Слова, якія папоўнілі лексікаграфічную базу слоўніка 2016 года, а іх каля 75, і іх лексічнае значэнне пададзены ў **Дадатку 1**.

У выданні 2016 г. з'явілі новыя размоўныя словы, якія ўжо даўно на слыху ў носьбітаў беларускай мовы, але яшчэ не былі зафіксаваны: *дзетсад, інтым, карпаратыў, мікрахвалёўка, міраед*.

Асобныя лексічныя адзінкі, зафіксаваныя ў папярэдніх выданнях тлумачальнага слоўніка, у новым выданні заменены беларускімі адпаведнікамі: *агаломшыць* замест *агарошыць*, *бясконцы* замест *бесканечны*, *Дабравешчанне і Дабравесце* замест *Благавешчанне*, *блаславенны* замест *благаславенны*, *блаславіць* замест *благаславіць*, *горна-абагачальны* замест *горна-ўзбагачальны*, *дваяборства* замест *дваябор'е*, *манікюрыш* замест *манікюрка*, *снягурка* замест *снягурачка*, *суразмовец і суразмоўнік* замест *субяседнік*, *суаўтар* замест *сааўтар*, *суаўтарства* замест *сааўтарства*, *патэлефанаваць* замест *пратэлефаніраваць*.

Для лексікі абсалютна нармальныя варыянтнасць, дублетнасць. Лексічны ўзровень мовы – найбольш рухомы, таму што слоўнікавы склад мовы заўсёды абнаўляецца – з'яўляюцца словы для абазначэння новых з'яў і рэалій, а некаторыя словы адыходзяць у пасіўны ўжытак і замест іх прыходзяць іншыя ці, наадварот, раней малаўжывальныя лексічныя адзінкі пачынаюць актыўна выкарыстоўвацца ў сучаснай моўнай практыцы. Так у слоўніку 2016 года з'яўляюцца новыя словы, аднак яны паралельна функцыянуюць з дублетнымі найменнямі: *аповед і апавяданне, аскепак і асколак, выстава і выстаўка, галош і галёш, жаўранак і жаваранак, землятрус і землетрасенне, кайданкі і наручнікі, калядоўшычк і каляднік, марозіва і марожанае, снегавік і снегавая баба, хуткапрамаўлянка і скорогаворка, шыхт і строй*.

Як бачым, слоўнікавы склад беларускай мовы хутка рэагуе, адлюстроўвае і фіксуе змяненні, якія адбываюцца ва ўсіх сферах жыцця і дзейнасці людзей. Любыя перамены ў грамадскім развіцці непазбежна цягнуць за сабой змяненні ў слоўніку, у тым ліку і з'яўленне новых слоў.

2.2. Удакладненні і дапаўненні ў лексічным значэнні слоў у “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” 2016 года

У тлумачальных слоўніках значэнне слова раскрываецца ў кароткай дэфініцыі, дастатковай для разумення самога слова і яго ўжывання. Параўноўваючы слоўнікі 1999 года і 2016 года, мы адзначылі, што значэнні некаторых слоў цалкам перапрацаваны: *банкноты, дыскета, Евангелле, Еўрабачанне, імперыялізм, камп'ютар, крэдыт, летаргія (спец.), маршалак, ноу-хау, пленум, прэзідыум, рэстаран, стыляга, таксафон, тэрмінал, файл*,

факультатыў, царква і іншыя. Мы адзначылі 50 такіх слоў. Дадзеныя словы і іх лексічныя значэнні пададзены ў параўнальнай табліцы ў **Дадатку 2**.

Асобна можна адзначыць групу слоў, у слоўнікавыя артыкулы якіх унесены ўдакладненні і дапаўненні: *абраз, абрэвіятура, авіяносец, аграхімія, адзёр, акафіст, акон, акрабатызм, алергія, алілуя, альбінос, аташэ, аэрастатыка, багамолле, гасудар, глаголіца, дзавоцтва, дзядзькаванне, дэзадарант, кафейня, кемпінг, маўленне, менеджар, наркаманія, піцэрыя, прафесар, рарытэт, раскос, саветалогія, саланец, сапёр, тралейбус, трылер, феадалізм, шантаж, штапель, эўрыка і іншыя*. Мы вызначылі 95 такіх слоў. Лексічныя значэнні гэтых слоў можна параўнаць у **Дадатку 3**.

Таксама ў слоўніку 2016 года адлюстраваны некаторыя новыя, актуальныя ў сучаснай беларускай мове значэнні слоў, якія да гэтага часу не азначаліся ў слоўніку: *авантура, аддзяленне, апеляцыя, аперэта, аўтастоп, Багач, баронства, бас, басурман, Бог, бронза, вахта, вірус, гурт, дар, дах, джаз, дыск, жандар, жучок, ікра, калаж, каманда, капсула, каптур, кварта, квіток, ксеракс, ласіны, ломка, магнат, манікюр, металіст, навігатар, нататка, незалежны, нітраты, планиэт, радыяцыя, сведка, сімптом, скутар, слімак, супермен, суфлёр, сфінкс, туніка, файл, факс, хам, цаплатэхніка, ціск, эліта, эфір і іншыя*. Мы адзначылі 165 такіх слоў. Новыя лексічныя значэнні гэтых слоў можна прачытаць у **Дадатку 4**.

Гэтыя ўсе змяненні абумоўлены сацыяльна-палітычнымі, эканамічнымі, культурна-адукацыйнымі зменамі ў жыцці грамадства за час перавыдання слоўніка.

2.3. Словы, якія не ўключаны ў рэестр “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” 2016 года

Мы ўжо адзначалі, што лексічны склад мовы з’яўляецца рухомым. З аднаго боку, слоўнікавы запас мовы няспынна ўзбагачаецца за кошт узнікнення новых слоў і разам з тым ён змяншаецца за кошт выхаду з ужытку некаторых слоў. Вучоныя кажуць, што словы, як і жывёлы, расліны, могуць выміраць у выніку натуральнага адбору. Як жывёлы, расліны, мова прайшла складаны шлях эвалюцыі. Змяняліся эпохі, сацыяльна-эканамічны ўклад жыцця, узніклі новыя прадметы і найменні, адпаведна старыя рэаліі адыходзілі ў гісторыю, змяняўся слоўнікавы склад мовы. І ў розныя перыяды былі словы, якія актыўна функцыянавалі ў мове, і словы, якія выходзілі з ужытку і станавіліся архаізмамі або замяняліся новымі словамі. Гэта абсалютна натуральны працэс, без якога немагчыма развіццё любой мовы.

У рэестр слоўніка 2016 года не ўключаны словы, якія на сённяшні дзень не адносяцца да актыўнай лексікі. У першую чаргу гэта абласныя словы, якія распаўсюджаны толькі на пэўнай тэрыторыі, выкарыстоўваюцца звычайна ў вуснай форме, сярод вясковага насельніцтва: *аброжак, аджгір, ашэстак, бацян, гавядзіна, гайня, груца, дашак, дыхтоўны, ёмка², жаўцяк, жбан, жужаль², істопка, кагадзе, камы, клады, кракос, раўчавіна, сляпіца, трактаваць², трунак, цалкі, цёска, цупкі, цяліца, цяпельца, цяперака, цяўе, чаішчавік*.

Таксама не ўключаны ў рэестр слоўніка 2016 года размоўныя словы: абстойваць, адачхацца, аддаіцца, адсябязіна, ахамець, барматуха, бедачына, бесшабашыны, бітком набіты, браце, гамзаты, гамзаць, дамовіць, дападкі, даўгавечнік, даўка, дзяржстрах, дзяшоўка, драбінкі, драбы, драбязговы, друкі, духавіты, дылёўка, жолудзі, жраць, ісціся, калыханка², камандзірыха, канаводзіць, каналуп, капрызуля, капишучка, картафлянік, картофля, квасок, кленічы, крошка², лапатнік, лафа, лёгачнік, літаратурышчына, лявак, лявацтва, лявець, мамчын, машонка², мілачка, мілка, мішка, мяліца, мячэўнік, надзіва, наплявацельскі, няўмеру, рабак, рабяты, раздраконіць, распрануць, рассабачыцца, сабачуга, самадзелка, самадзельны, скапуціцца, скапыціцца, сяледчык, талерачнік, цапстрыкі, цукерак, цяжэрны, цяп-ляп, цяўнік, чацацца, частушачнік, чутачку, шафярня, шчупачышча, электрадаілка.

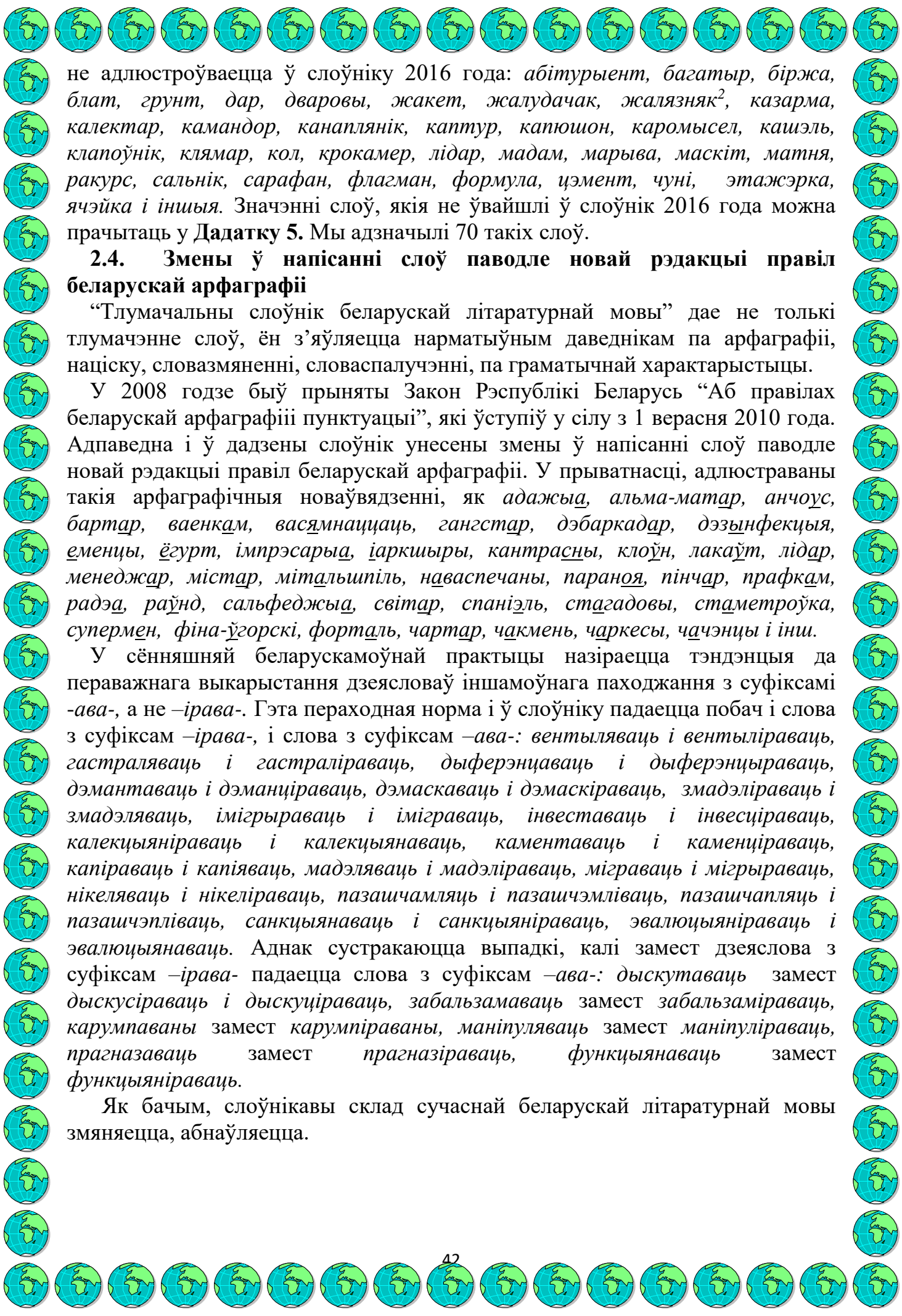
Не зафіксаваны ў слоўніку 2016 года некаторыя спецыяльныя словы і значэнні, што з'яўляюцца вузкапрафесійнымі тэрмінамі асобнай галіны навукі і тэхнікі, якія неабходны толькі для вузкага кола прадстаўнікоў той ці іншай спецыяльнасці: *азаніраваць, глыбакаснежжа, даводачны, марысты, раскасіраваць, ружовакветныя, тралёўка, тэбеневаць, тэбенёўка, цяпляк, экасістэма, эшаланіраваць.*

Зніклі таксама словы і значэнні слоў з ярка выражанай афарбоўкай грубасці: *абыдзёнічына, адсябязіна, алілуйшчык, дзяржыморда, дэбільны, жраць, каналуп, лявак, нюхаўка, сажраць, скапуціцца, словаблудства.*

Не ўвайшлі ў рэестр слоўніка і некаторыя ўстарэлыя словы. Словы выходзяць з актыўнага ўжытку і становяцца ўстарэлымі па розных прычынах. Адны з іх сталі ўстарэлымі таму, што ў выніку развіцця грамадства зніклі асобныя прадметы, з'явіліся рэчаіснасці, а разам з імі зніклі і іх назвы. Другія словы зрабіліся ўстарэлымі, таму што замест іх у мове з'явіліся іншыя назвы, больш дасканалыя ў семантычных і структурных адносінах, больш сістэмныя і лаканічныя. У рэестр тлумачальнага слоўніка 2016 года не ўвайшлі наступныя словы: *балонка¹, баярка, гаматны, гаравы: гаравая дарожка, гараднічы, гарсаж, гарсажніца, гасціны: гасцінны двор, грабарка, грамабой, дарчы: дарчая грамата, дзявочнік, дзяцінец¹, дольнік², ёмішча, жыварыбны, камвольны, карбас, карне-а-пістон, кічка, клака, крупэрня, кузька, культпаход, культтавары, куткавы, ласятнік, ленініяна, лёстка, лішэнец, мастапоезд, міжскалгасны, мірра, млынзавод, нядзельнік, рапарцічка, сельпо, скораснік, спіч, стэнаграфістка, тальмах, тлятворны, трапак, цэнтрал, цягучка, чучала, чыноўны, электрахаладзільнік.*

У слоўнік не ўключаны словы, якія можна кваліфікаваць як русізмы: *абогатварыць, адухатварыць, асяніць, ачараваць, балавацца, балаўство, даўгалетні, драбнатэмнасць, маладажон, медбрат, мніцельны, напячатаць, разузнаць, расцветка, самаўніжэнне, усенавуч, фармуліроўка, хлапечнік, частушка.*

Асобна можна адзначыць групу мнагазначных слоў, у якіх адно са значэнняў выйшла з актыўнага ўжытку сучаснай беларускай мовы, а таму і

не адлюстроўваецца ў слоўніку 2016 года: абітурыент, багатыр, біржа, блат, грунт, дар, дваровы, жакет, жалудачак, жалызняк², казарма, калектар, камандор, канаплянік, каптур, капюшон, каромысел, кашэль, клапоўнік, клямар, кол, крокамер, лідар, мадам, марыва, маскіт, матня, ракурс, сальнік, сарафан, флагман, формула, цэмент, чуні, этажэрка, ячэйка і іншыя. Значэнні слоў, якія не ўвайшлі ў слоўнік 2016 года можна прачытаць у Дадатку 5. Мы адзначылі 70 такіх слоў.

2.4. Змены ў напісанні слоў паводле новай рэдакцыі правіл беларускай арфаграфіі

“Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” дае не толькі тлумачэнне слоў, ён з’яўляецца нарматыўным даведнікам па арфаграфіі, націску, словазмяненні, словаспалучэнні, па граматычнай характарыстыцы.

У 2008 годзе быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, які ўступіў у сілу з 1 верасня 2010 года. Адпаведна і ў дадзены слоўнік унесены змены ў напісанні слоў паводле новай рэдакцыі правіл беларускай арфаграфіі. У прыватнасці, адлюстраваны такія арфаграфічныя новаўвядзенні, як *адажыя*, *альма-матар*, *анчоус*, *бартар*, *ваенкам*, *васямнаццаць*, *гангстар*, *дэбаркадар*, *дэзынфекцыя*, *эменцы*, *ёгурт*, *імпрэсарыя*, *іаркшыры*, *кантрасны*, *клоўн*, *лакаўт*, *лідар*, *менеджар*, *містар*, *мітальшпіль*, *наваспечаны*, *параноя*, *пінчар*, *прафкам*, *радэа*, *раўнд*, *сальфеджыя*, *світар*, *спаніэль*, *стагадовы*, *стаметроўка*, *супермен*, *фіна-ўгорскі*, *форталь*, *чартар*, *чакмень*, *чаркесы*, *чачэнцы* і інш.

У сённяшняй беларускамоўнай практыцы назіраецца тэндэнцыя да пераважнага выкарыстання дзеясловаў іншамоўнага паходжання з суфіксамі *-ава-*, а не *-ірава-*. Гэта пераходная норма і ў слоўніку падаецца побач і слова з суфіксам *-ірава-*, і слова з суфіксам *-ава-*: *вентыляваць і вентыліраваць*, *гастраляваць і гастраліраваць*, *дыферэнцаваць і дыферэнцыраваць*, *дэмантаваць і дэманціраваць*, *дэмаскаваць і дэмаскіраваць*, *змадэліраваць і змадэляваць*, *імігрыраваць і іміграваць*, *інвеставаць і інвесціраваць*, *калекцыяніраваць і калекцыянаваць*, *каментаваць і каменціраваць*, *капіраваць і капіяваць*, *мадэляваць і мадэліраваць*, *міграваць і мігрыраваць*, *нікеляваць і нікеліраваць*, *пазашчамляць і пазашчэмліваць*, *пазашчапляць і пазашчэпліваць*, *санкцыянаваць і санкцыяніраваць*, *эвалюцыяніраваць і эвалюцыянаваць*. Аднак сустракаюцца выпадкі, калі замест дзеяслова з суфіксам *-ірава-* падаецца слова з суфіксам *-ава-*: *дыскутаваць* замест *дыскусіраваць* і *дыскуціраваць*, *забальзамаваць* замест *забальзаміраваць*, *карумпаваны* замест *карумпіраваны*, *маніпуляваць* замест *маніпуліраваць*, *прагназаваць* замест *прагназіраваць*, *функцыянаваць* замест *функцыяніраваць*.

Як бачым, слоўнікавы склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы змяняецца, абнаўляецца.

ГЛАВА 3

СТЫЛІСТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА СЛОВА

Лексічны склад беларускай мовы няспынна развіваецца і ўдасканальваецца. У адносінах выкарыстання словы не з'яўляюцца аднолькавымі: адны з іх ужываюцца ўсімі носьбітамі мовы незалежна ад іх пражывання, прафесіі, узросту, роду заняткаў, адукацыйнага і культурнага ўзроўню; другія – актыўна ўжываюцца толькі на пэўнай тэрыторыі, прадстаўнікамі асобных прафесійных ці сацыяльных груп насельніцтва, г. зн. з'яўляюцца тэрытарыяльна, прафесійна ці сацыяльна абмежаванымі. З гэтага вынікае, што лексіка сучаснай беларускай мовы ў залежнасці ад сферы выкарыстання падзяляецца на дзве вялікія групы: агульнаўжывальную і абмежаванага ўжывання.

Паводле стылістычнай характарыстыкі ўсе словы сучаснай беларускай мовы падзяляюцца на нейтральныя і стылістычна афарбаваныя. Пераважаюць нейтральныя словы, ім уласціва намінатыўная функцыя, яны толькі называюць прадметы, паняцці і з'явы, не ацэньваючы іх. Нейтральныя словы ў слоўніках спецыяльнымі паметамі не адзначаюцца. Стылістычна афарбаваныя словы – гэта такія словы, што не толькі называюць прадметы, з'явы, падзеі, але адначасова выражаюць дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні. Выкарыстанне стылістычна афарбаваных слоў звычайна абмяжоўваецца пэўным стылем мовы, і ў слоўніках яны адзначаюцца спецыяльнымі стылістычнымі паметамі.

З ліку стылістычна афарбаваных вылучаюцца словы гутарковыя. У слоўніках яны адзначаюцца паметай *разм.* (размоўнае), яны ўжываюцца пераважна ў вуснай і пісьмовай гутарковай мове. Некаторыя гутарковыя словы маюць адценне грубасці, спрошчанасці. Мы адзначылі групу слоў, якія ў слоўніку 1999 года былі размоўнымі, а ў слоўніку 2016 года сталі агульнаўжывальнымі: *гадаванец, газавік, ганок, гароднік, гародніна, гародніцтва, гародніцаць, грабілка, гушчалка, гушкаца, дагэтуль, дайграца, дакоскі, дамалоткі, даняць, дапытца, дараішаваты, дураслівец, дурасць, дэбашыр, дэбашырыць, дэбош, жораў, жур, журбота, заграніца, камфара і комфора, крэйда, лавелас, летась, матрошка, мешалка, рахаваць, саладуха, там-сям, факультатыў, фізіяномія, фурнітура, цот, чыстабельны.*

Асобна можна адзначыць групу слоў, якія ў слоўніку 1999 года былі нейтральнымі, а ў слоўніку 2016 года пазначаюцца як размоўныя: *дальтонік, дзетсад, друзачка, дурыкі, екатаць, жанкі, жаўтляк, жданкі, кайф, калатуша, калідорны, калядніца, канаць, кацельшчык, квашаніна, кляновік, кнораз, крывянка, куравы, мантач, манюка, маразматык, металіст, міжнароднік, мічманка, млынарыха, мукамольня, несусветны, паддаўкі, сезоннік, трохвёрстка, трупярня, упынак, фарсісты, фасоністы, фацэт, хадовы, харчавік, царкоўнік, ціпка, цыркулярка, чмуціць.*

Гутарковымі лічацца дыялектныя словы, г. зн. такія, якія ўжываюцца на больш-менш значнай тэрыторыі Беларусі, выкарыстоўваюцца ў мастацкіх тэкстах многіх аўтараў, але яшчэ не сталі літаратурнымі ў поўным сэнсе гэтага слова. У слоўніках дыялектныя словы маюць памету *абл.* (абласное). У 1999 годзе наступныя словы пазначаліся паметай *абл.*, а ў слоўніку 2016 года гэтая памета знікла: *гаплік, гарохованне, дзярках, казан, кілім, клык, суднік, таптуха*. А вось наступная група слоў перайшла з абласной у размоўную: *гламазда, гурма, дуронін, дуроны, ёрзаць, жаўрук, касавільна, касцянкi, комельгам, крушня, крышанка, наводліў, немарач, нэндза, расхлябіца, цэшка*.

Кніжныя словы маюць у слоўніках памету *кніжн.* (кніжнае). Яны ўжываюцца пераважна ў пісьмовай навуковай ці публіцыстычнай мове. Многія кніжныя словы – запазычаныя. Сярод іх навуковыя тэрміны розных галін навукі, мастацтва. У слоўніку 1999 года наступныя словы пазначаліся як кніжныя, а цяпер як нейтральныя: *абарыген, выгнаннік, Галгофа, ганенне, гарант, геапалітыка, гегемон, гегемонія, геена, генезіс, гіпатэтычны, гіпертрафіраваны, гіпертрафія, гіпотэза, градацьця, грасіраваць, гуманітарый, дактрына, дакументаваць, дамінаваць, дарыльшчык, дасягальны, двааблічны, добразычлівы, дынамізм, дынамічны, дыпламаваць, дысідэнт, дыспутаваць, дэгенерацыя, імідж, імпазантны, імпаваць, імператыў, інгрыдыент, кампанент, кампетэнцыя, камплекцыя, канкурэнтаздольны, кансерватызм, канфедэрацыя, кардынальны, карумпіраваны, карупцыя, клятвапарушальнік, клятвапарушэнне, крэдытаздольны, куратар, легалізавацца, маралізаваць, мараліст, мацыён, менталітэт, меркантыльны, мізантроп, мізантропія, мірыяды, містыфікатар, містыфікацыя, моватворчасць, монстр, навацьця, надкласавы, настальгія, незваротны, ненатольны, нечалавечы, нонсэнс, нюанс, няўхільны, радаслоўе, разбуральнік, разбэшчвальнік, талерантны, таталітарызм, татальны, таўталогія, транс, транскантынентальны, трывіяльны, трыумфатар, трыяда, тэхніцызм, фактаграфія, фактар, факультатыўны, фальсіфікаваць, фальсіфікатар, фантом, фартуна, фаталізм, фаталіст, фатальны, фенаменальны, фешэнебельны, фіктыўны, фікцыя, філістар, філістарства, фіяска, фрагмент, фрывольнасць, фрывольны, фурор, хітрасплецены, хітраспляценне, цэрбер, чалавекалюб, чалавекалюбiвы, чалавекалюбства, чалавеканенавіснiцтва, чужародны, шакіраваць. А слова *нігіліст (1)* перайшло з нейтральнага ў кніжнае.*

У слоўніках вылучаюцца словы так званага высокага стылю, якія ў слоўніках маюць памету *высок.* (высокае). З паметай *высок.* у слоўніку 1999 года адзначаліся такія словы як *незгасальны, незлічоны, незмаўкальны, неўвядальны, нязгасны, нятленны, флатаводзец*; цяпер гэтыя словы пазначаны як нейтральныя.

Тыя словы, што захоўваюць вузкасפעцыяльнае ўжыванне, адзначаюцца ў слоўніках паметай *спец.* (сפעцыяльнае). Спецыяльнай лексікай карыстаюцца прадстаўнікі пэўнай галіны навукі, прафесіі ці роду заняткаў. Працуючы са слоўнікамі 1999 года і 2016 года мы вызначылі дзве групы слоў. Першая

група – гэтыя словы, якія раней былі спецыяльнымі, а цяпер сталі нейтральнымі: *габарыт, галаграма, галаграфія, гарачатрывалы, герметызацыя, гіпатанія, гіпертанія, глушыцель, грузаабарот, гуказапіс, гукадымальнік, гукамаскіроўка, гукаправодны, давільны, дасье, дваіковы, двухпальцы, двухручны, дубль, дуплет, дыёд, дылер, дыспазіцыя, дыфузны, дыякрытычны знак, дыяграма, дыяхранія, дэгустантар, дэактывацыя, дэзынсекцыя, дэкор, дэмарш, дэцыбел, інтрадукцыя, калёквіум, кампост, камунікацыя, кансананс, крывінагенны, малагабарытны, мембрана, міграцыя, мікракосм, надаўбень, млечны, множыльны, модуль, мочапалавы, мочаспусканне, мядра, мяшалка, надхвосце, раўнаважкі, таксін, тарокі, трасільшчык, тытул, тэсціраваць, фабрыкат, фантанавец, фармуляр, фрахтавец, цэнз, чан.*

Другая група слоў – гэтыя словы, якія з разраду нейтральных перайшлі ў спецыяльныя: *вольт, гарнітура, даводка, дажджавец, дазіметр, дазіметрыя, дактылалогія, дактыль, дапасаванне, дапасаваны, дапытваны, дваякадыхаючыя, дыграф, дытэтыка, дыстрафія, дэферэнцыял, крэшчэнда, лакатар, лакмус, манарэйка, марфаналогія, мартыралог, метатэза, мітальшпіль, навой, нанка, нанпарэль, нансук, ньютан, пірс, подлетак, прыдыханне, саланец, саланчак, тапалогія, турбавінтавы, турбарэактыўны, ультрагук, флегмона, хларыты, цэплаэнергетыка, цёрка, цік.*

Словы, якія ўласцівы мове афіцыйных зносін, а таксама канцылярска-адміністрацыйнай мове ў слоўніках пазначаны паметай *афіц.* (афіцыйнае). У слоўніку 2016 года наступныя словы пазначаюцца як нейтральныя, а ў слоўніку 1999 года былі з паметай *афіц.*: *брыфінг, грузаадпраўшчык, грузаатрымальнік, грузаўладальнік, месцажыхарства, месцазнаходжанне, неплацёж, неплацельшчык, няяўка, харчблок.*

Частка слоўнікавага складу малаазразумелая ці невядомая ўсім носьбітам мовы і па гэтай прычыне малаўжывальная ў жывых паўсядзённых зносінах. Гэтыя словы, якія маюць адценне ўстарэласці. У слоўніках такія словы адзначаны паметамі *уст.* (устарэлае) і *гіст.* (гістарычнае). Устарэлае слова – гэтыя слова, якое выйшла з шырокага ўжытку, але яшчэ даволі добра вядомае ў сучаснай літаратурнай мове, а таксама па мастацкіх творах пачатку ХХ ст.

Мы адзначылі асобна групу слоў, якія перайшлі з актыўнага ўжытку і сталі ўстарэлымі: *арала, арыфмометр, асамблея (2), дамініён, двухвярстовы, дзясятнік, дружка, жалаванне, жуір, жуіраваць, калодкі, камзол, кампаньёнка (2), карабейнік, каралевіч, карнет, карцеч (1), качалка (2), кінаперасоўка, ключнік, кніжнік (2), конка, крылатка, ладдзя (1), лазарэт (2), лакей, ларнет (1, 2), латнік, лікбез, лічыльнікі, магаметанін, магаметанства, негацыянт, падстава (2), панцыр (1), парахаўніца, пратапоп, рыдван, святліца, свяцільня, скараход (2), соцкі, спец (1), старшыня (2), стацкі, струг (2), трохвёрстка, улажэнне (2), чалабіцце (1), чаша (1), чыстапісанне, электрафон, эпалет (1), ям, ярлык (1).* Словы выходзяць з актыўнага ўжытку і становяцца ўстарэлымі па розных прычынах. Адны з іх сталі ўстарэлымі

таму, што ў выніку развіцця грамадства зніклі асобныя прадметы, з'явы рэчаіснасці, а разам з імі зніклі і іх назвы. Другія словы зрабіліся ўстарэлымі, таму што замест іх у мове з'явіліся іншыя назвы, больш дасканалыя ў семантычных і структурных адносінах, больш сістэмныя і лаканічныя. Аднак ёсць і такія словы, якія наадварот з устарэлых перайшлі ў агульнаўжывальныя: *англаман, англафіл, англафоб, арыштант, асанна, бажніца (1), вакацыі, візіцёр, гарбата, геена, германафіл, гешэфт, гоні, дантыст, дзіда, егер (1), іншаверац, кантычка, каяцца (1), краёвы, лазутчык, маскатэль, міратворац, мор, мясцак, нізкапаклоннік, нізкапаклонніцаць, нізкапаклонства, нядоімка, нядоімчык, пілігрым, прыслуга (1), пустэльнік (1), рабунак, разгавецца (1), розга (2), рознапляменны, самотнік (1), факторыя, фармуляр (1), фарэйтар, фланёр, франдзёрства, франдзіраваць, харчэўня, цяжба, чарадзеяства (1), чараўніцтва (1), чужаземшчына*. А такія словы як *дальбог, далібог, душагрэйка, канавал* перайшлі з разраду устарэлых у размоўныя.

Устарэлыя словы, якія з'яўляюцца назвамі тых з'яў і паняццяў, што зніклі з рэальнай рэчаіснасці, “сталі гісторыяй” называюцца гістарызмамі. Развіццё грамадства спрыяе зменам у жыцці, у выніку чаго знікаюць пэўныя прадметы, з'явы рэчаіснасці, а разам з тым знікаюць з ужытку і словы, якія іх называюць. Таму ў слоўніку 2016 года некаторыя словы пазначаны як гістарызмы: *абшчына (1), адраборткі, акольнічы, акропаль, арачэўшчына, астрог, бальшавік, будзёнавец, булава, буечук, бурлак, бурлачыць, бурнос, бурса, бурсак, вольнаадпушчальнік, вольная, вольніца (2), гайдук, галера, гектограф, гетман, грыўня, губка³, гусар, дваранства, дварэцкі, дрэдноўт, дыліжанс, жупан, забарсні, застава (1), земскі (2), кабала (1), кабыла (2), кадэт¹ (1), кадэт², калесаваць, калчан, кальчуга, канцлер (2, 3), кніганоша, краўчы, кулак², курсітка, курыя (1), легіён (1), ліра (2), лірнік, ліцэй (2), лоўчы², манітор², мараход, марціра, маршалак, мачулішча, машбюро, мушкет, мушкецёр, нарадаволец, нарманы, нарэз (2), падарожная, падарожныя грошы, падушны, пісьмоўнік, прагоны, раскулачыць, самадзяржаўе, серадняк (1), слабада (1), стралец (1), сцэнабітны, сярэбранік¹, табар (2), фіжмы, флюгер (2), фуражсыроўка, хам (1), цалавальнік, цівун, чалабітная, чалабітчык, чарнасоценец (1), чарнасоценны (1), чудзь, чырвонаармеец, чырвонагвардзеец, Чэка, чэлядзь (1, 2), эскуда, эсэр*. А словы *бярданка, гасудар, дамастрой* перайшлі з гістарызмаў у агульнаўжывальную лексіку. Устарэлыя словы *дзед², дзянішчык і купчая* ў слоўніку 2016 года пададзены як гістарызмы.

“Глумачальны слоўнік сучаснай беларускай літаратурнай мовы” сведчыць пра актыўны працэс пераходу памет, якія ўказваюць на стылістычную характарыстыку слова. Жорсткай мяжы паміж імі няма, яны здольны мігрыраваць з адной часткі ў другую, страчваюць зыходна наяўную ў іх рысу агульнаўжывальнасці або вузкаўжывальнасці. Шматлікія словы на працягу часу губляюць адно сваё адценне і замацоўваюцца сярод стылістычна

нейтральных слоў, і наадварот, некаторыя нейтральныя словы з цягам часу набываюць якое-небудзь адценне.

ГЛАВА 4 ТЭРМІНАЛАГІЧНЫЯ І ФРАЗЕАЛАГІЧНЫЯ СПАЛУЧЭННІ

У тлумачальных слоўніках размяжоўваюцца тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні. Тэрміналагічныя спалучэнні змяшчаюцца пасля семантычнай характарыстыкі слова і прыкладаў за знакам О (кружок) з тлумачэннем. У слоўніку 1999 года некаторыя тэрміналагічныя спалучэнні ў слоўнікавым артыкуле падаваліся не за кружком у канцы артыкула, а ў гэксце артыкула як ілюстрацыі да пэўнага значэння слова. У такіх выпадках тлумачэнне гэтага спалучэння падавалася пасля яго ў дужках. У слоўніку 2016 года новыя, а таксама шырокаўжывальныя, актуальныя тэрміналагічныя выразы пададзены пасля кружка: *давераная асоба, дваіковая сістэма злічэння, жалезны век, шлюбны кантракт, банкаўская плацежная картка, корпусная лінгвістыка, легчы ў (на) дрэйф, астранамічныя лікі, круглыя лікі, белая магія, іспанская мушка, нашатырны спірт, наяўны разлік, нобелеўская прэмія, адкрытае пытанне, рытарычнае пытанне, паслужны спіс, асабовая справа, ствалавыя клеткі, навуковы супрацоўнік, атмасферны ціск, шчыльнасць насельніцтва, здаваць экстэрнам, ганаровы эскорт і інш.* Мы адзначылі 108 тэрміналагічных спалучэнняў. Са спалучэннямі, якія былі ўведзены ў новы тлумачальны слоўнік, а таксама іх тлумачэннямі, можна пазнаёміцца ў **Дадатку 6**.

Фразеалагічныя спалучэнні таксама, як і тэрміналагічныя, падаюцца пасля тлумачэння значэнняў і ілюстрацыйных прыкладаў (а таксама, магчыма, і пасля вытворных слоў у гняздзе) за знакам ◊ (ромб). Яны суправаджаюцца тлумачэннем, а калі патрэбна, і стылістычнымі паметамі. У слоўніку 1999 года некаторыя фразеалагізмы ў слоўнікавым артыкуле падаваліся не за ромбам у канцы артыкула, а ў гэксце артыкула як ілюстрацыі да пэўнага значэння слова, асабліва ў тых выпадках, калі фразеалагічная адзінка (ці адзінкі) сэнсава моцна прывязана да гэтага значэння. У такіх выпадках тлумачэнне фразеалагізма падавалася пасля яго ў дужках. Тут жа ў дужках пасля тлумачэння падаваліся, калі патрэбна, і стылістычныя паметы. У слоўніку 2016 года ўсе фразеалагізмы падаюцца пасля ромбіка. Таму колькасць фразеалагічных тэрмінаў у дадзеным слоўніку значна папоўнілася. Асобна можна адзначыць фразеалагізмы, якія раней не падаваліся ў слоўніку: *на агенчык зайсці, працаваць з аганьком, адарваць з пупавінай, аддаць (богу) душу, адкуль (толькі) ногі ўзяліся, адплаціць той жа манетай, адправіцца да святых на чай, Баба Яга, базарная баба, галава садовая, сіліконовая даліна, дарункі данайцаў, жданкі паесці, касы сажань у плячах, кідаць грошы на вецер, лазіць па кішэнях, лезці ў душу, манна нябесная, навесці на розум, няма роду без выроду, нагрэць (нагрэць) рукі, падліць масла ў агонь, вачэй не*

паказваць, выйсці за рамкі і інш. Тлумачэнне гэтых фразеалагізмаў можна прагледзіць у Дадатку 7. Мы адзначылі 70 такіх фразеалагізмаў.

Асобна можна адзначыць фразеалагізмы, якія ў слоўніку 1999 года падаваліся не за ромбам, а ў тэксце артыкула як ілюстрацыя да пэўнага слова, а ў слоўніку 2016 года гэтыя фразеалагізмы ўжо падаюцца пасля ромбіка. Гэтыя фразеалагізмы падаюцца ў Дадатку 8.

У слоўніку 2016 года ўсе тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні падаюцца пасля семантычнай характарыстыкі слова і прыкладаў за знакамі O і $\diamond$ у алфавітным парадку. Калі ж у слове маюцца і тэрміналагічныя, і фразеалагічныя спалучэнні, то першымі падаюцца тэрміналагічныя, а ўжо потым фразеалагічныя спалучэнні.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Лексіка беларуская мовы пастаянна змяняецца, няспынна ўзбагачаецца, абнаўляецца. Любыя перамены ў грамадскім развіцці непазбежна цягнуць за сабой змяненні ў слоўніку. Слоўнікавы склад мовы знаходзіцца ў стане бесперапыннага змянення.

Тлумачальныя слоўнікі – гэта лінгвістычныя слоўнікі, у якіх раскрываецца значэнне слоў і іх ужыванне ў мове. Гэтыя слоўнікі найбольш поўна адлюстроўваюць слоўнікавы склад мовы на пэўным этапе яе развіцця і раскрываюць самае істотнае ў слове – яго семантыку і асаблівасці функцыянавання.

Дадзеная работа – гэта спроба даследавання змяненняў слоўнікавага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы пры параўнанні выданняў тлумачальнага слоўніка 1999 года і 2016 года.

Новае выданне слоўніка працягвае і развівае традыцыі айчынай лексікаграфіі. Як і папярэднія выданні, новы аднатомны тлумачальны слоўнік кампактны і зручны для карыстання. Гэты слоўнік з'яўляецца даведачнай крыніцай пры вызначэнні семантыкі і значэнняў слоў, кіраўніцтвам для правільнага ўжывання слоў, утварэння форм і правільнага напісання слоў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Падчас даследавання мы заўважылі, што ў тлумачальным слоўніку за гэты прамежак часу адбыліся змены. У сувязі са зменамі ў палітычным, эканамічным і культурным жыцці краіны слоўнікавы склад беларускай мовы значна папоўніўся новымі словамі, якія пакуль што не былі зафіксаваны ў слоўніку. Слоўнікавы склад актыўна папоўніўся і запазычанай лексікай, і ўласнымі наватворами. Мы адзначылі 103 такія словы.

Не так даўно ў наша жыццё ўвайшла камп'ютарная сфера дзейнасці. З'явілася толькі адно запазычанае слова камп'ютар. А ўжо ў слоўніку 2016 года з'яўляюцца новыя словы, якія цесна звязаны з гэтым словам: *вінчэстар, інтэрнет, камп'ютарызаваць, камп'ютарызацыя, мадэм, прынтар, сайт, фармацэправаць і інш.* Лексікаграфічная база слоўніка папоўнілася і такімі

запазычанымі словамі, як *бэта-прамяні, бэта-распад, валанцёр, гастарбайтар, гендар, геном, дамафон, дрэс-код, дэфіле, клон, майстар-клас, слэнг, трэнд, фаст-фуд, фітнес, фэнтэзі, хай-тэк, холдынг, хоспіс, эвакуатар і інш.* З'яўляюцца і ўласныя новаўтварэнні, якія падкрэсліваюць нацыянальную спецыфіку мовы: *хмарачос, хуткапрамаўлянка.*

У слоўніку 2016 года можна назіраць і такую з'яву, калі з'яўляюцца новыя словы, аднак яны паралельна функцыянуюць з дублетнымі найменнямі: *аповед і апавяданне, аскепак і асколак, выстава і выстаўка, жаўранак і жаваранак, землятрус і землетрасенне, кайданкі і наручнікі, марозіва і марожанае, снегавік і снегавая баба (гл. баба), хуткапрамаўлянка і скорогаворка, шыхт і строй.*

Асобныя лексічныя адзінкі, зафіксаваныя ў папярэдніх выданнях тлумачальнага слоўніка, у новым выданні заменены беларускімі адпаведнікамі: *агаломшыць* замест *агарошыць*, *бясконцы* замест *бесканечны*, *Дабравешчанне і Дабравесце* замест *Благавешчанне*, *блаславенны* замест *благаславенны*, *блаславіць* замест *благаславіць*, *горна-абагачальны* замест *горна-ўзбагачальны*, *дваяборства* замест *дваябор'е*, *снягурка* замест *снягурачка*, *суразмовец і суразмоўнік* замест *субяседнік і інш.*

Унесены прынцыповыя ўдакладненні і дапаўненні ў значэнні некаторых слоў (95 слоў), а некаторыя слоўнікавыя артыклі (50 слоў) цалкам перапрацаваны: *дыскета, Евангелле, Еўрабачанне, камп'ютар, мультыплікацыя, рэстаран, стыляга, царква і інш.* У новым выданні тлумачальнага слоўніка таксама адлюстраваны новыя, актуальныя ў сучаснай беларускай мове значэнні слоў, якія да гэтага часу не азначаліся (165 слоў): *абкурцыца, бахілы, вірус, дыск, жучок, лабарант, лекцыя, ломка, мыш, навігатар, скутар, слімак, файл, факс і інш.* Гэта ўсё абумоўлена сацыяльна-палітычнымі, эканамічнымі, культурна-адукацыйнымі зменамі ў жыцці грамадства за час перавыдання слоўніка. Мова заўжды знаходзіць сродкі для назваў тых з'яў рэчаіснасці, якія цяпер трэба называць.

З аднаго боку, слоўнікавы запас мовы няспынна ўзбагачаецца за кошт узнікнення новых слоў і разам з тым ён змяншаецца за кошт выхаду з ужытку некаторых слоў. Мы заўважылі, што ў рэестр слоўніка 2016 года не ўключаны словы, якія на сённяшні дзень не адносяцца да актыўнай лексікі. У першую чаргу гэта абласныя словы: *аброжак, бацян, груца, жбан, істопка і інш.* Мы адзначылі 30 такіх слоў. Не ўвайшлі ў слоўнік і размоўныя словы: *адсябцяіна, барматуха, лафа, мячэўнік, рабяты, тумак, шафярня і інш.* Мы адзначылі 80 такіх слоў. Некаторыя спецыяльныя словы таксама не ўключаны ў рэестр слоўніка 2016 года, іх 12: *азаніраваць, раскасіраваць, тралёўка эшаланіраваць і інш.* Зніклі таксама словы з ярка выражанай афарбоўкай грубасці: *дзяржыморда, сажраць, скапуціца і інш.* (12 такіх слоў). Некаторыя словы сталі ўстарэлымі і выйшлі з ужытку, бо ў выніку развіцця грамадства зніклі асобныя прадметы, з'явы рэчаіснасці, а разам з імі зніклі і іх назвы: *баярка, гараднічы, гасцінны двор, дарчая грамата, крупэрня, сельпо, трапак і інш.* Мы адзначылі 48 такіх слоў. У некаторых

мнагазначных словах адно са значэнняў выйшла са слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы, а таму і не адлюстроўваецца ў слоўніку 2016 года: *абітурыент, багатыр, дваровы, жакет, казарма, камандор, каноплянік, клопоўнік, мадам, мічман, чуні, ячэйка і інш.* Мы адзначылі 70 такіх слоў, сярод іх і ўстарэлыя словы, і размоўныя, і абласныя.

У новы слоўнік унесены змены ў напісанні слоў паводле новай рэдакцыі правіл беларускай арфаграфіі: *адажыя, альма-матар, анчоус, бартар, ваенкам, васьмнаццаць, гангстар, грэйдар, дамкам, дэбаркадар, дэзынфекцыя, дэзынфармацыя, еменцы, ёгурт, імпрэсарыя, іаркшыры, кантрасны, капрычыя, карцар, клоўн, лакаўт і інш.* У сённяшняй беларускамоўнай практыцы назіраецца тэндэнцыя да пераважнага выкарыстання дзеясловаў іншамоўнага паходжання з суфіксамі –ава-, а не –ірава-. Гэта пераходная норма і ў слоўніку падаецца побач і слова з суфіксам –ірава-, і слова з суфіксам –ава-: *вентыляваць і вентыліраваць, гастраліваць і гастраліраваць і інш.*

Як бачым, слоўнікавы склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы змяняецца, няспынна ўзбагачаецца, абнаўляецца, што адлюстроўваецца ў слоўніку.

Не меншую цікавасць выклікала ў нас група слоў, якія выражаюць дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні. Выкарыстанне стылістычна афарбаваных слоў звычайна абмяжоўваецца пэўным стылем мовы, і ў слоўніках яны адзначаюцца спецыяльнымі стылістычнымі паметамі. Пры параўнанні тлумачальных слоўнікаў 1999 і 2016 года, мы заўважылі, што словы могуць пераходзіць з размоўных у агульнаўжывальныя і, наадварот, з агульнаўжывальных у размоўныя; кніжныя, афіцыйныя і спецыяльныя словы ў агульнаўжывальныя, і агульнаўжывальныя ў спецыяльныя, устарэлыя і гістарызмы. Жорсткай мяжы паміж імі няма, яны здольны мігрыраваць з адной часткі ў другую, страчваюць зыходна наяўную ў іх рысу агульнаўжывальнасці або вузкаўжывальнасці. Шматлікія словы на працягу часу губляюць адно сваё адценне і замацоўваюцца сярод стылістычна нейтральных слоў, і наадварот, некаторыя нейтральныя словы з цягам часу набываюць якое-небудзь адценне.

Значныя змяненні адбыліся ў тэрміналагічных і фразеалагічных спалучэннях, якія падаюцца ў слоўніку. Па-першае, з'явіліся новыя і актуальныя як тэрміналагічныя спалучэнні (*шлюбны кантракт, банкаўская плацежная картка, паслужны спіс, асабовая справа, ствалавыя клеткі і інш.*), так і фразеалагізмы (*на агенчык зайсці, працаваць з аганьком, базарная баба, сіліконая даліна, пралажыць сабе дарогу, выйсці за рамкі і інш.*). Па-другое, у адрозненне ад слоўніка 1999 года, у якім некаторыя тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні падаваліся ў тэксце артыкула як ілюстрацыі да пэўнага значэння слова, у слоўніку 2016 года ўсе гэтыя спалучэнні падаюцца пасля спецыяльных знакаў (кружка і ромбіка). У тых выпадках, калі ў слове маюцца і тэрміналагічныя, і фразеалагічныя спалучэнні, першымі падаюцца тэрміналагічныя. Трэба адзначыць яшчэ тое,

што, калі слова мае некалькі фразеалагізмаў, то яны падаюцца ў алфавітным парадку.

Такім чынам, мэта – выявіць і паказаць змяненні слоўнікавага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы пры параўнанні выданняў “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” 1999 года і 2016 года – дасягнута. Для яе рэалізацыі мы выявілі словы, якія папоўнілі слоўнікавы склад “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” 2016 года і словы, якія не ўключаны ў яго рээстр. Таксама вызначылі змяненні, якія адбыліся ў стылістычнай характарыстыцы слова, а таксама змяненні ў тэрміналагічных і фразеалагічных спалучэннях.

Вынікі і матэрыялы даследавання могуць быць выкарыстаны на ўроках беларускай мовы і факультатывных занятках пры вывучэнні лексікалогіі, словаўтварэння, лексікаграфіі, на ўроках літаратуры. І, наогул, веданне сучаснага слоўнікавага складу карысна для любога носьбіта беларускай мовы.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Беларуская мова (прафесійная лексіка): вучэб.-метад. комплекс для студэнтаў фак. фіз. Выхавання [Электронны рэсурс] / Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна; аўт.-скл. Т.А. Кісель. – Брэст : БрДУ, 2014. – 89 с. - Рэжым доступу:

http://www.brsu.by/sites/default/files/bellingv/kisel_praf.leksika_vmk.pdf - Дата доступу: 15.02.2017.

2. Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс. Пунктуацыя. - Мн.: Вышэйшая школа, 1994.

3. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова /Л.І.Бурак; пад рэд. Л.М.Шакуна – Мн.: Вышэйшая школа, 1974.

4. Губкіна, А. В. Лексікалогія і лексікаграфія беларускай мовы ХХ ст.: сацыялінгвістычны аспект [Электронны рэсурс] / А. В. Губкіна. – Мінск : БДУ, 2012. – 143 с. - Рэжым доступу: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/64183/1/Gubkina>. – Дата доступу: 10.03.2017.

5. Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская мова. Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Фразеаграфія / Я.М.Камароўскі [і інш.] – Мн., 1995.

6. Лапкоўская, А. М. Беларуская мова (прафесійная лексіка) [Электронны рэсурс] / А. М. Лапкоўская. – Гродна : 2008. – Рэжым доступу: http://ebooks.grsu.by/lapkovskaya_bel/index.htm - дата даступу: 18.03.2017.

7. Лексікалогія сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мн., 1994.

Приложения